MAJOLICATEGELS UIT DE BRADERIJSTRAAT

Rapporten van het
Stedelijk informatiecentrum
archeologie & monumentenzorg

13

COLOFON

Auteur
Frans Caignie

Layout
Frans Caignie

Wettelijk depot
D|2015|0306|108

copyright stad Antwerpen dienst archeologie

Zonder de voorafgaande schriftelijke toestemming van de stad Antwerpen afdeling archeologie mag geen enkel onderdeel of uittreksel van deze tekst worden weergegeven of in een elektronische databank worden gevoegd, noch gefotokopieerd of op een andere manier vermenigvuldigd.

september 2015, januari 2020 (versie 2)

Foto omslag: randtegel met koordrand, Braderijstraat, A000/G45/M04.

INHOUDSTAFEL

INLEIDING 2

DEEL 1. TYPOLOGISCHE STUDIE VAN DE TEGELS 4

Groep 1. Tableaurandtegels 4

Groep 2. Bloempot in kwadraat 10

Groep 3. Druiventros en granaatappel 18

Groep 4. Tulp met kwartster en kwartrozet 25

Groep 5. Oranjeappels in kwartvierpas 28

Verwijzing naar overeenkomstige Noord-Nederlandse tegeldecors 32

DEEL 2. VERGELIJKING MET ANTWERPSE ARCHEOLOGISCHE VINDPLAATSEN 33

Overzicht 33

2.1. Atelier *De Goudbloem* aan de Steenhouwersvest 36

2.2. Atelier *De Tennen Pot* aan de Sint-Jansvliet 40

2.3. Vondsten uit de Schoytestraat en de Aalmoezenierstraat 43

2.4. Vondsten uit de Sint-Augustinuskerk 50

SAMENVATTING EN SLOTBESCHOUWING 54

BIBLIOGRAFIE 56

NOTEN 57

INLEIDING

De dienst archeologie van de stad Antwerpen ontving recent een gift van 36 majolicategels, vrijgekomen bij renovatiewerken in het achterhuis van Braderijstraat 8 te Antwerpen.[1] De Braderijstraat verbindt de Grote Markt met het Vleeshuis. Het betrokken pand bevindt zich dus in het centrum van de historische stad, op nauwelijks honderd meter afstand van het 16de-eeuws stadhuis enerzijds en van het Vleeshuis anderzijds. De huidige straatnaam wordt reeds vermeld in de 15de eeuw en houdt verband met de daar gevestigde braderijen of herbergen waar de klant een uitgezocht stuk vlees aan het spit of op de rooster kon laten braden.[2]

De bebouwing in de straat ging verloren in de brand van de Spaanse Furie (4-8 november 1576), maar de wederopbouw werd onmiddellijk daarna aangevat. Huisnummer 8 is het overblijfsel van het voormalige pand *'t Gulden Vingerleyn* of *De Vijf Ringhen*, gebouwd in 1577.[3]

Vanaf het oudste kadasterplan van rond 1823, is er bij het huisnummer 8 enkel aan de rechterzijde een smal achteruitstekend volume aanwezig. Op een bouwaanvraag uit 1941 is dit aangeduid als een kleine bergplaats, enkel gelijkvloers en door een kleine koer gescheiden van het voorhuis.[4]

In 1973 verkrijgt eigenaar Jan Van Broeckhoven een vergunning voor de restauratie van dit pand.[5] De situatie aan de achterzijde is dan nog steeds als voorheen. Deze restauratie wordt blijkbaar niet uitgevoerd.

In 1975 is Jan Van Broeckhoven ook eigenaar geworden van huisnummer 10, dat daarvoor stadseigendom was. Dat jaar wordt toestemming verleend tot nieuwbouw en restauratie van beide panden.[6] In feite betekent dit de zo goed als volledige sloop van de oorspronkelijke gebouwen. De exacte vondstomstandigheden van de tegels kunnen vandaag niet meer achterhaald worden. De huidige eigenaar vermoedt dat ze bij de verbouwingswerken van 1975 verwijderd werden uit de aanbouw achteraan het huis nummer 8.

Bij elk van de 36 tegels ontbreekt aan een van de zijden twee tot drie centimeter. Die zijn er mogelijk afgehakt om de tegels ergens tussen te doen passen, bijvoorbeeld om te fungeren als plint. Dit kan erop wijzen dat de tegels veeleer louter functioneel werden hergebruikt en zich dus niet meer in hun oorspronkelijke decoratieve context bevonden. Meerdere exemplaren vertonen daarenboven zware beschadiging van de glazuurlaag die niet kan toegeschreven worden aan normale gebruiksslijtage of glazuurafschilfering. Het lijkt eerder op *mechanische schade*, veroorzaakt door ruw contact met harde voorwerpen als bijvoorbeeld metalen meubelen. De vraag dient dan ook gesteld of de originele, gave stukken wel degelijk aangebracht waren in *'t Gulden Vingerleyn* ofwel er op latere datum van buitenaf zijn aangevoerd.

Antwerpen kende in de 16de eeuw, tot ca. 1630, een belangrijke productie van majolica sieraardewerk en tegels. Majolicategels bestaan uit gebakken klei waarop met metaaloxiden een kleurrijke versiering werd geschilderd. In een eerste fase werd de lederhard gedroogde kleitegel in de oven gebakken tot een zogenaamde biscuittegel. De vroege met de hand gevormde kleitegels werden vooraf nog bedekt met een laagje engobe, een fijn gemalen kleipap, om een effen en dus gemakkelijk te beschilderen oppervlak te bekomen. In een tweede fase werd de biscuittegel besprenkeld met een suspensie van tinoxide in water. Het suspensiewater wordt ogenblikkelijk opgeslorpt door de uiterst droge biscuit en het tinoxide blijft op het tegelvlak kleven als een wit poedervormig laagje. Hierop brengt de tegelschilder de versiering aan met verschillende soorten metaaloxiden: kobaltoxide voor blauw, koperoxide voor groen, antimoonoxide voor geel, enz. Als laatste handeling werd het tegelvlak besprenkeld met loodoxide dat transparant is maar extra glans geeft aan de schildering. De tegels worden daarna opnieuw gebakken waarbij al deze oxiden samensmelten tot een harde laag glazuur. Het tinoxide vormt een ondoorzichtige witte onderlaag en de overige oxiden - in zuivere vorm of onderling gemengd - vormen een kleurrijk palet van blauw, groen, geel, oranje en bruin, de typische kleuren van Antwerpse majolica die op de hierna afgebeelde stukken voorkomen.

Deze studie beschrijft vooreerst het decor van de tegels uit de Braderijstraat om de aandacht te vestigen op details die belangrijk zijn bij het vergelijken van tegels met hetzelfde decor. Van deze decortypes werden bij opgravingen in de Antwerpse regio op meerdere sites exemplaren aangetroffen. Ook in private en museale verzamelingen komen ze voor. De tegels uit de Braderijstraat situeren in dit geheel vormt een tweede doelstelling. Voor meerdere decors uit de Braderijstraat vinden we vergelijkbare objecten terug in gekende Antwerpse majolica-ateliers of erkende productieplaatsen. De bestudeerde tegels confronteren met gelijkaardige stukken uit deze vindplaatsen vormt een kleine bijdrage tot de geschiedenis en onze kennis van deze sites. Tot slot worden de materiële kenmerken van elke tegel opgenomen in een mini catalogusdeel, gegevens die nuttig zijn bij verdere vergelijkende studies.

De tegels dragen het inventarisnummer A000/G45/M01 tot M36, in de tekst gemakshalve ingekort tot de notatie /Mxx. Aanduidingen van tegelranden en tegelhoeken worden als volgt afgekort:

- B, R, O en L voor respectievelijk de tegelrand boven, rechts, onder en links;
- HLB, HRB voor respectievelijk de tegelhoek links en rechts boven; HLO, HRO voor de hoek links en rechts onder.

Bij de afbeeldingen wordt de tegelbreedte verduidelijkt door een maatlatje. Waar dit niet mogelijk is, worden de afmetingen als volgt opgegeven: breedte x hoogte x dikte maximum/minimum.

Op basis van het decor kan deze collectie van 36 tegels opgedeeld worden in vijf grote groepen waarvan hierna, in volgorde van bespreking, telkens een voorstelling in het klein is weergegeven.

Overeenkomstig de doelstelling van deze studie worden in het eerste deel voor elke groep de volgende onderwerpen behandeld: a) een beschrijving van het decor, b) situering binnen de Antwerpse inventaris, c) productieplaats en productieperiode en d) enkele essentiële kenmerken van de tegels onder de vorm van een catalogus gedeelte.

In het tweede deel worden deze tegels vergeleken met tegels uit gekende Antwerpse majolica-ateliers en vindplaatsen.

Groep 1

Groep 2

Groep 3

Groep 4

Groep 5

DEEL 1. TYPOLOGISCHE STUDIE VAN DE TEGELS

GROEP 1. TABLEAURANDTEGELS

a. Beschrijving van het decor

Een eerste groep van zeven tegels wordt gevormd door een type dat herkend wordt als randtegel. Een toepassing als kader rond een tegeltableau met figuratieve voorstelling is de meest waarschijnlijke. Nochtans zijn in de geschonken collectie geen getuigen aanwezig die deze hypothese kunnen bevestigen. Binnen deze groep onderscheiden we vier exemplaren waar het decor boven en onder is afgebakend door een parelrand (fig. 1.1) en drie exemplaren met een koordrand (fig. 1.2).

De parelrand is samengesteld uit reeksen van drie gekloven parels afgewisseld met een staafvormige parel, over de hele lengte ingekleurd met geel en blauw. Bij andere randtegeltypes werden op basis van kleur, grootte en schaduwvorming van de parels drie verschillende schilderwijzen van deze parelrand geïdentificeerd (Caignie 2012a, 13; Caignie 2012b, 88). De koordrand wordt voorgesteld door opeenvolgende reeksen van drie schuine streepjes op een witte ondergrond. Boven en onder is de tegel afgeboord door een brede donkerblauwe zoom die voorkomt op heel wat 16de-eeuwse Antwerpse majolicategels. Witte en gele stroken afgelijnd door telkens een blauwe trek vervolledigen de tegelzoom.

Tussen deze koord- of parelranden bestaat het decor uit twee spiegelbeeldig geplaatste gele vijgebladvormige palmetten die in het midden doorboord zijn met een bruine kern. Deze palmetten ontspruiten uit een centraal opgestelde gele ovaalvormige bol en zijn omsloten door een witte cirkelband. Aan de binnenzijden van de cirkels plooien twee gelobde groene rumiblaadjes[7] mee met de trek, aan de buitenzijden zijn dat kommavormige blaadjes. Bovenaan de palmet werden nogmaals twee blaadjes ingeplant die zowel blauw, groen als bruin kunnen zijn.

Bij de exemplaren met parelrand is de hele constructie geplaatst op een bruine achtergrond, bij de exemplaren met koordrand is de achtergrond wit gelaten. De tekening is zeer verzorgd en op elke tegel praktisch identiek. Zelfs aan de verticale randen van twee aanliggende tegels sluit het dessin perfect aan (fig. 1.3). Een bijpassende randhoek met ditzelfde decor en parelrand werd reeds in Antwerpen aangetroffen en bevestigt enigszins de hypothese van kadervorm rond een tegeltableau (fig. 1.4).

Fig. 1.1 Randtegel met parelrand, A000/G45/M02.

Fig. 1.2 Randtegel met koordrand, A000/G45/M04.

De parelrand komt ook voor op andere Antwerpse randtegeldecors (Caignie 2012a, 13; Caignie 2012b, 88) en het koordmotief ziet men ook toegepast in de cirkelbandomlijsting (fig. 1.5). Deze omlijstingen zijn typisch voor de tweede helft van de 16de eeuw.

Door een verschillende achtergrondkleur - bruin en wit - en een verschil in randdecoratie - parel en koord - kunnen de twee decors niet samen gelegd worden omheen één enkel tegeltableau, waaruit volgt dat deze zeven tegels minstens van twee verschillende tegeltableaus afkomstig zijn.

Fig. 1.3 Voorbeeld van aansluiting van het decor op twee naast elkaar geplaatste tegels, links A000/G45/M07, rechts A000/G45/M04.

Fig. 1.5 Hond in cirkelbandomlijsting met koordmotief. Kasteel Te Couwelaar (De drie torekens), Antwerpen-Deurne.

Fig. 1.6 Randtegel met koordrand, atelier 'De Goudbloem', Steenhouwersvest, A218/0/M2 (89x86x24).

Fig. 1.4 Randhoektegel met parelrand, opgegraven uit een keldervulling in de Korte Nieuwstraat (132x134x20).

b. Situering binnen de Antwerpse inventaris

Van dit randtegeltype werden in Antwerpen fragmenten opgegraven op een tiental plaatsen.

De zeven tegels uit de Braderijstraat vormen, in het geheel van 24 gekende exemplaren, de belangrijkste vondst van dit tegeltype. Vermeldenswaard is ook het feit dat nooit eerder het parelrand- en het koordrandmodel samen op één enkele site werd aangetroffen. Op andere sites kwamen omgekeerde versies tevoorschijn, d.w.z. parelrand met witte en koordrand met bruine achtergrond, zodat in feite vier varianten van dit randtegeldecor gemaakt zijn (Caignie en Dumortier 2012, 252-253). Enkele tegels in Nederlandse verzamelingen mogen eveneens tot de Antwerpse productie gerekend worden (sites gemerkt * in de tabel hiernaast).

Ook uit de ruïnes van het kasteel 'La Fontaine' van Pierre-Ernest de Mansfeld in Luxemburg werden twee exemplaren met dit decor opgegraven. In de Spaanse boedelbeschrijving van dit kasteel opgesteld in 1604 zijn in heel wat ruimtes van het kasteel vloeren beschreven als 'Solada de azulejos de Amberes figurados con diversos colores' of 'gevloerd met majolicategels uit Antwerpen versierd in diverse kleuren', tot op heden de enige gekende archivalische verwijzing naar een toepassing van Antwerpse majolicategels (Caignie en Dumortier 2012).

De overzichtstabel hiernaast geeft het aantal stukken dat ons tot op heden bekend is uit archeologische sites of collecties, uitgesplitst volgens het type randdecor en met aanduiding van de achtergrondkleur van de centrale voorstelling, wit (W) of bruin (B). De in deel 2 besproken majolica-ateliers en productieplaatsen worden in de tabel in het grijs gemarkeerd.

Site/Collectie	**Parelrand**	**Koordrand**	**Niet te bepalen**
Braderijstraat	4 B	3 W	
Hoogstraat	1 B		
Kaasstraat			1 B
Kathedraal	1 W		
Mansfeld, Luxemburg	2 W		
Mechelen, Dijle		1 W	
Rockoxhuis		1 W	
Sint-Pauluskerk	1 B		
Steenhouwersvest		2 W	
Stoofstraat		1 W	
Korte Nieuwstraat	3 B		
Hingene, kasteel van		1 B	
Nederlands Tegelmuseum*	1 B		
Zeeuws Veilinghuis*		1 W	
Aantal op achtergrond bruin/wit	10 B / 3 W	1 B / 9 W	1 B
Totaal	**13**	**10**	**1**

c. Productieplaats en productieperiode

Twee fragmenten met ditzelfde decor werden opgegraven op de site van het atelier *De Goudbloem* aan de Steenhouwersvest, een gedocumenteerd majolica-atelier dat van 1556 tot 1561/62 bestuurd werd door Lucas Andries (fig. 1.6).[8] De productie van dit decor moet dan ook in deze periode gezien worden.[9]

d. Kenmerken van de tegels

Belangrijk bij een vergelijkende studie van tegels van diverse herkomst zijn de afmetingen, hierna steeds aangegeven in de volgorde breedte x hoogte x dikte maximum/minimum. Doordat alle tegels van deze gift aan één zijde zijn ingekort, kunnen we slechts voortgaan op de gave maten. De ingekorte breedte of hoogte wordt aangegeven tussen haakjes.

Een verschil in dikte duidt op een productiewijze waarbij de kleitegel manueel is vlak gerold, eerder dan afgestreken in een vormraampje.

Nagelgaatjes kunnen bij dit ensemble niet met zekerheid vastgesteld worden omdat ze met zeer harde specie zijn opgevuld. Normaliter zijn deze met kalk of zachte mortel gevuld die gemakkelijk doorprikt kan worden. Nagelgaatjes zijn het residu van het vasthouden van de kleitegel om de randen ervan gelijkmatig af te snijden. Het plankje dat hiervoor gebruikt werd, bevat overhoeks twee uitstekende nageltjes om de tegel bij dit proces vast te klemmen. De gaatjes die hierbij gemaakt worden, zijn na het glazuren en het bakken blijvend zichtbaar. De onderlinge afstand tussen beide nagelgaatjes kan soms een aanduiding geven of ze met behulp van hetzelfde plankje werden bijgesneden, dus in hetzelfde atelier zijn geproduceerd, omdat die plankjes wel enige tijd meegingen.

Opvallend bij deze serie tableaurandtegels is de kromming van de scherf, die hol of bol staat naargelang welke zijde door de tegelschilder werd beschilderd. Een te grote vochtigheid in de natte kleitegel ligt aan de basis van dit fenomeen. Bij het te snel drogen trekt het product wat krom. Het verdampen van alle vocht in de biscuitoven werkt dit nog verder in de hand.

A000/G45/M01 – parelrand

130 x (105) x 16,6/14,2 mm

licht tapse randen

nagelgaatje in HRO op 27,5 mm uit de hoek?

harde scherf

glazuur op de randen

licht hol tegelvlak

A000/G45/M02 - parelrand

130 x (105) x 16,7/15,9 mm

tapse randen

nagelgaatje in HLO op 26,5 mm uit de hoek?

harde scherf

glazuur op de randen

sterk hol tegelvlak

restant van kleirolletje op rand R

A000/G45/M03 - parelrand

132 x (106) x 19,4/17,6 mm

licht tapse randen

nagelgaatjes in HLO op 27,4 mm uit de hoek? HRO: op 24,5 mm uit de hoek?

harde scherf

glazuur op de randen

licht hol tegelvlak

A000/G45/M05 - parelrand

131 x (105) x 17,3/15,7 mm

tapse randen

nagelgaatjes?

harde scherf

glazuur op de randen

hol tegelvlak

A000/G45/M04 - koordrand

133 x (104) x 17,5/16,8 mm

tapse randen

nagelgaatje in HLO op 28,6 mm uit de hoek?

harde scherf

glazuur op de randen

sterk bol tegelvlak

A000/G45/M06 - koordrand

130 x (108) x 16,5/15,4 mm

tapse randen

nagelgaatjes?

harde scherf, fijn, gelaagd

glazuur op de randen

A000/G45/M07 - koordrand

(84) x (106,8) x 19,2/15,0 mm

licht tapse randen

nagelgaatjes?

harde scherf

glazuur op de randen

licht hol tegelvlak

fijne vreemde intrusies op breukrand

GROEP 2. BLOEMPOT IN KWADRAAT

a. Beschrijving van het decor

Een tweede groep die eveneens zeven tegels telt, toont een bloempot in een ruitvorm of kwadraat, waardoor dit decortype onder verzamelaars als *bloempot in kwadraat* of meer algemeen als *kwadraattegel* wordt aangeduid. Wat de oorsprong is van het gebruik van de term *kwadraat* voor deze lijstvorm, kan niet achterhaald worden. Kwadraat is synoniem voor vierkant, maar niet echt voor een vierkantvorm op de punt of ruit. In dergelijke kwadraatomlijsting waren ook dieren, vissen, bloemen op een grondje en landschappen geliefde voorstellingen.

De bolvormige bloempot staat op een ronde voet en is verticaal samengesteld uit twee verschillende helften, de onderhelft typisch verticaal blauw, de bovenhelft bruin gecanneleerd. Twee bruine oren verbinden de buik met de ronde halsopening. Daaruit ontspruiten enkele stengels die symmetrisch naar links en naar rechts overhangen: een met een aardbeibloem en groene gelobde rumiblaadjes en daarboven een stengel met een goudsbloem. De centrale stengel draagt hoog in de punt van de ruit een achtbladige bloem met bruine bloemblaadjes geplaatst in wiekvorm, ondersteund door in vleugelvorm geplaatste gelobde rumiblaadjes (fig. 2.1). Op de hier afgebeelde tegel komt de onderste stengel, waaraan onderaan een blad, rechtstreeks uit de bloempot en buigt dan verder door naar de aardbeibloem die uitloopt in een tweede blad. Bij zes van de zeven tegels is dit het vaste beeld. Bij de zevende tegel (A000/G45/M19) daarentegen komt de stengel van de aardbeibloem niet uit de bloempot, maar uit de bloem van de goudsbloem.[10] De onderste rank draagt dan enkel een groen blad (zie d. Kenmerken van de tegels, hierna). Onderzoek van andere collecties leert dat de rechtstreekse verbinding goudsbloem-aardbeibloem, zoals we die zien op tegel /M19, zeer frequent voorkomt. In de MAS|collectie Vleeshuis (12 stuks) en de site Grote Markt nr. 15 (61 stuks) is dat, op telkens één uitzondering na, de standaard voorstelling. We durven dus stellen dat, hoe onlogisch dit ook moge klinken, de bloemenconfiguratie op zes van de zeven tegels een afwijking is ten opzichte van de standaard voorstelling. Dit element dient onderzocht in een meer uitgebreide studie van dit decor, met name of deze twee verschillende schilderwijzen een bepalend element kunnen vormen om andere kenmerken te identificeren.

Het hoekornament bestaat uit twee halve palmetbladeren in spaartechniek, geplaatst op de beide hoekranden. Spaartechniek, ook nog negatief schilderen genoemd, betekent dat het ornament zijn specifieke vorm krijgt door de contouren ervan te schilderen in een andere kleur, meestal blauw, waarbij het ornament dan aangeduid

Fig. 2.1 Bloempot in kwadraat, A000/G45/M17.

Fig. 2.2 Bloempot in kwadraat, atelier 'De Tennen Pot', Sint-Jansvliet, A000/G11/Ma1 (129x130x16).

wordt als 'gespaard uit het blauw'. Het type hoekornament dat we hier zien, dat we gemakshalve met de term *halve palmetbladeren* aanduiden, werd tot voor kort enkel aangetroffen in combinatie met dit bloempotdecor in kwadraat. Bij een vlak van vier samenliggende tegels komen de palmetbladeren met hun getande zijblaadjes tot volle uiting in een zogenoemd 'palmetrozet'. Ook hier herkennen we twee verschillende schildershanden: een waarbij de tandjes bovenaan recht zijn afgesneden (bijvoorbeeld A000/G45/M16 en /M18) en een ander met afgeronde tandjes. In de twee voornoemde collecties komt het afgeplatte model slechts een zeldzame keer voor.

Recent werd echter een tegel met bloempot in kwadraat gepubliceerd waarbij het hoekornament van het type *ingesloten palmet* is, het type hoekornament in spaartechniek zoals we zien op de tegel van figuur 2.3 (Pluis 2013, 422, fig. A.05.08.04). De uitzondering bevestigt de regel, denken we dan! Maar dit brengt ons bij een interessante vaststelling, namelijk dat in het atelier waar de bloempot in kwadraat werd geschilderd, zowel het hoekornament *halve palmetbladeren* als dat met *ingesloten palmet* toegepast werd. Beide hoeken hebben dus gelijktijdig bestaan. Dit is belangrijk voor de kennis van de productie in het atelier *De Tennen Pot* (zie deel 2.2: *Atelier De Tennen Pot aan de Sint-Jansvliet*), waar zowel de bloempot in kwadraat met *halve palmetbladeren* voorkomt (fig. 2.2) als dieren en vissen in kwadraat met *ingesloten palmet* (fig. 2.3).

Ook deze serie is aan de boven- of onderzijde ingekort. De breedte is steeds intact zodat we toch aan drie randen de typische schildering zien van gave exemplaren, met name de punten van het kwadraat die bijna steeds binnen of buiten de tegel vallen. Bij de bestudeerde kwadraattegels - zowel het archeologisch materiaal, museale stukken als tegels uit privéverzamelingen - treffen we zelden een kwadraat aan waarvan alle hoekpunten net de tegelrand raken. Betekent dit dat de tegelschilder niet de bedoeling had een echte ruitvorm te tekenen? De collectie van zeven tegels uit de Braderijstraat biedt een goede gelegenheid om op deze vraag dieper in te gaan.

In een **eerste hypothese** baseren we ons op de volgorde waarin de verschillende onderdelen van het decor werden geschilderd. Het lijkt alsof de twee lijnen met ertussen de gele of bruine strook, aangebracht zijn als kader rond het bloempotdecor. Nochtans hebben beide lijnen een totaal verschillende functie. De buitenste lijn is getrokken tussen twee aanliggende tegelranden om een hoek af te bakenen waarbinnen het hoekornament zal worden geschilderd. Deze *hoeklijn* zal de scheiding vormen tussen de blauwe inkleuring van het hoekornament in spaartechniek en het centrale deel van het tegelvlak. De binnenste lijn, die we gemakshalve *ruitlijn* noemen, is dan de afbakening van de ruitvorm waarbinnen de bloempot zal worden geschilderd.

Fig. 2.3 Kwadraattegel met stier (?), atelier 'De Tennen Pot', Sint-Jansvliet, A000/G11/Ma2. Hoekornament in spaartechniek met 'ingesloten palmet', het type dat voorkomt op alle kwadraattegels met andere voorstellingen dan het bloempotdecor (128x128x18).

Fig. 2.4 Oefening op het schilderen van de letter T op de rug van een tegel met Bloempot in kwadraat, A000/G45/M20.

Trachten we even in te beelden hoe de tegelschilder tewerk is gegaan. In de veronderstelling dat hij eerst de ruit heeft getekend om daarbinnen de bloempot te schilderen, wilde hij vast en zeker een perfecte ruit neerzetten. Perfect betekent dat elk van de vier ruitlijnen telkens het midden van een tegelrand verbindt met het midden van de aanliggende tegelrand, of toch ongeveer het midden, zodat de vier punten van de ruit in elk geval óp de tegelranden liggen. Het midden van de tegelrand kon met een maatstok zeer eenvoudig worden aangestipt. In dit scenario worden pas daarna de hierboven genoemde *hoeklijnen* getrokken, uiteraard evenwijdig met de *ruitlijnen*. Het beeld dat we zo hebben gevormd, is dat van een perfect geometrisch kader rond de bloempot, geaccentueerd met een gele of bruine invulling tussen beide lijnen (schema 1).

Dit beeld strookt echter niet met wat we in werkelijkheid op de tegels waarnemen. De hoekpunten van de ruit liggen heel dikwijls ofwel buiten ofwel binnen het tegelvlak, zelden op de tegelranden zelf.

Deze vaststelling doet vermoeden dat niet de ruit, maar wel het hoekornament als eerste werd geschilderd. Voor het trekken van de *hoeklijn* was er eigenlijk geen echte houvast: de tegelrand raken een weinig verwijderd van het midden, iets meer naar links, iets meer naar rechts … Een bedenking hierbij is dat de hoekornamenten in spaartechniek en de centrale voorstelling mogelijk door twee verschillende personen werden geschilderd. We kunnen ons voorstellen dat het schilderen van de hoekornamenten een routinewerk was, uitgevoerd door minder bedreven schilders of leerlingen, waarna de tegelschilder het iets delicater decor binnen de ruit aanpakte. Uiteraard moest hij de *ruitlijnen* evenwijdig met de *hoeklijnen* laten lopen. Aangezien de aansluiting van de *hoeklijn* op de tegelrand niet nauwkeurig was uitgezet, valt de evenwijdig hieraan getekende *ruitlijn* onvermijdelijk buiten of binnen het tegelvlak, uiteraard ook wel eens net erop (schema 2).

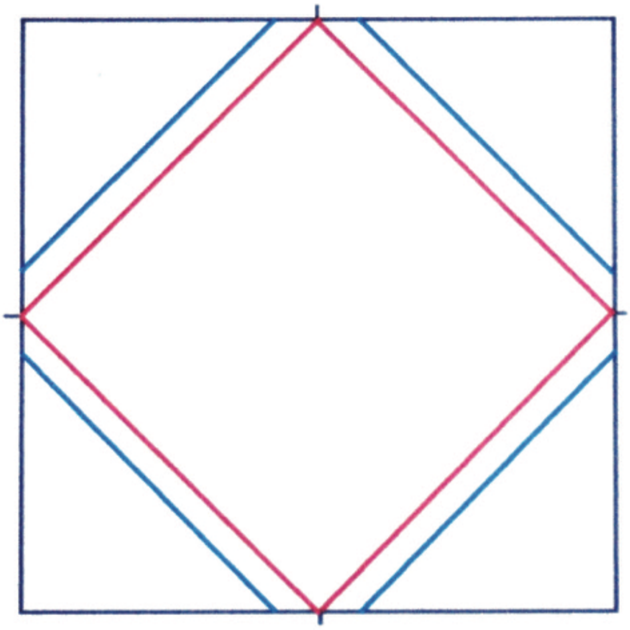

Schema 1. Hypothese: de ruitlijnen (rood) werden als eerste getrokken.
De punten van de ruit raken de tegelranden exact in het midden.
De hoeklijnen (blauw) lopen evenwijdig met de ruitlijnen en bakenen in de tegelhoeken gelijkbenige driehoeken af.

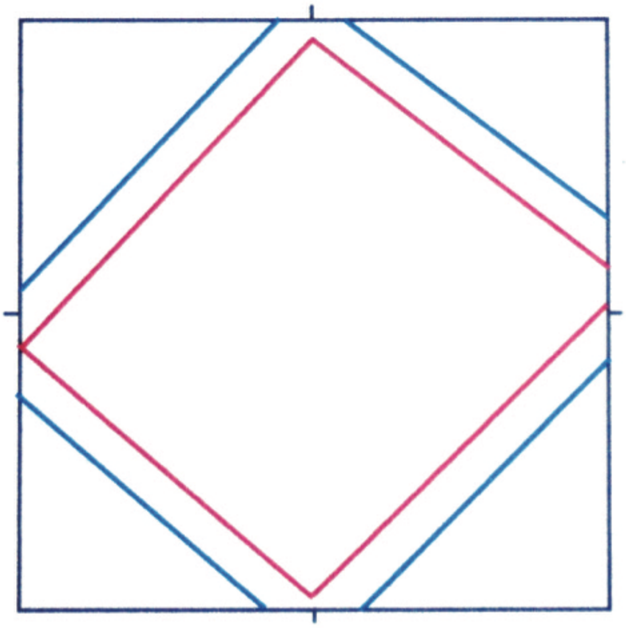

Schema 2. Hypothese: de hoeklijnen (blauw) werden als eerste getrokken.
De punten van deze hoeklijnen raken de tegelranden op ongelijke afstanden van het midden.
De ruitlijnen (rood) worden evenwijdig met de hoeklijnen getrokken waardoor de punten van de ruit binnen of buiten het tegelvlak vallen, of soms net op de tegelrand.

Tegel A000/G45/M19 illustreert zeer goed deze hypothese. Bij de kwadraathoek boven (B) werd de *ruitlijn* links niet tot de tegelrand doorgetrokken omdat die het ornament in de rechterhoek zou gaan raken. Bovendien zou de *ruitlijn* rechts zodanig naar rechts moeten opschuiven dat geen ruimte meer rest voor het geel kader. Daardoor sluiten die op elkaar aan in een T-verband. De ruithoek komt binnen het tegelvlak te liggen.

Bij de kwadraathoek rechts (R) werd de *ruitlijn* boven om dezelfde reden wat naar boven toe geforceerd, zodat de gele band op die plaats veel smaller wordt, maar loopt wel door tot de tegelrand. De *ruitlijn* onder kan dit raakpunt niet bereiken zonder een al te smal geel kader te creëren en moet dus ook aansluiten met een T-verband. De ruithoek komt binnen het tegelvlak te liggen.

Hetzelfde geldt voor de kwadraathoek links (L). De *ruitlijn* onder moet heel wat zakken om te kunnen aansluiten op de *ruitlijn* boven, wat een heel smal kader creëert.

Conclusie van dit onderzoek is dat de tegelschilder bij het trekken van de vier ruitlijnen telkens rekening heeft moeten houden met de reeds aanwezige hoeklijnen om de kwadraathoeken zo goed mogelijk op het midden van de tegelranden te richten en toch een kader te vormen dat plusminus evenwijdig loopt met de lijnen van de hoekornamenten. De hoekornamenten met hun hoeklijnen werden dus als eerste geschilderd.

In een **tweede hypothese** om dit fenomeen te begrijpen, denken we na over de wijze waarop het bloempotdecor is aangebracht op het tegelvlak. Om dit steeds correct te centreren en vlakvullend binnen de ruit te plaatsen, zal gebruik gemaakt zijn van een spons, dit is een doorstuifsjabloon in papier waarmee de contouren van het decor overgebracht werden op de biscuittegel. Indien de spons zowel de bloempot als het ruitvormige kader bevatte, kan men indenken dat bij wisselende tegelgroottes een beetje diende geschoven met de spons om het decor zo goed mogelijk te positioneren.[11] Maar dan mogen we wel een perfect kader verwachten met aan alle vier de zijden van de ruit twee evenwijdig lopende lijnen op steeds dezelfde afstand van elkaar, wat duidelijk zelden het geval is.

Zoals hoger aangehaald, zijn er heel wat kwadraattegels geproduceerd, met allerlei types voorstellingen binnen het kwadraat, ook nog met de *ingesloten palmet* als hoekornament. Dit biedt dan ook de mogelijkheid om bij elke tegel die we onder ogen krijgen, de logica van bovenstaande hypotheses te toetsen aan de visuele werkelijkheid.

Fig. 2.5 Onderzoek van de ruitlijnen en hoeklijnen in drie hoeken van het kwadraat van Bloempottegel A000/G45/M19.

b. Situering binnen de Antwerpse inventaris

Dit bloempotdecor wordt in Antwerpen in niet minder dan 14 sites of collecties aangetroffen met in totaal 111 stuks. Door de zeer herkenbare elementen van zowel bloempot als hoekornament, slaagt men er gemakkelijk in fragmenten van zelfs minimale grootte aan dit type toe te wijzen.

De grootste collectie is afkomstig van de afbraak uit een schouw in het pand Grote Markt nr. 15.

Het museum Vleeshuis kocht op 23 april 1938 12 tegels van een zekere J. Bastiaenssens die 10 dagen eerder waren geveild bij veilinghuis Van Herck.

De grootste archeologische vondst is afkomstig uit het pand Oude Beurs nr. 21.

Deze en alle overige sites/collecties worden opgesomd in de overzichtstabel hiernaast.

Site/Collectie	aantal
Braderijstraat	7
Burchtgracht	1
Grote Markt 15, schouw	61
Mechelen, Dijle	9
MAS|collectie Vleeshuis	12
Oude Beurs 21	10
Oude Koornmarkt	1
Paardenmarkt	1
Sint-Jansvliet	1
Steenhouwersvest	2
Museum Sterckshof	1
Stoofstraat	1
Korte Nieuwstraat	1
Privé verzameling	3
Totaal	**111**

c. Productieplaats en productieperiode

Het decoratieschema van de kwadraattegel is vermoedelijk ontstaan in Antwerpen, maar nadien door emigrerende majolicabakkers meegenomen naar hoofdzakelijk de Noordelijke Nederlanden waar die dezelfde decors verder zijn blijven schilderen. Een sluitend onderscheid tussen de in Antwerpen geproduceerde stukken en de latere in de Noordelijke Nederlanden geschilderde exemplaren is vooralsnog niet gevonden. Analyse van de scherf zou hierbij zeker kunnen helpen. Een studie op grote schaal op basis van een aantal specifieke kenmerken van het schilderwerk, waarvan er reeds enkele werden vastgesteld bij de beschrijving van het decor, op zoek naar het zogenaamd 'handschrift van de schilder', dringt zich op. Algemeen nemen we aan dat de exemplaren die we in Antwerpse huizen en bij archeologische opgravingen aantreffen, ook uit Antwerpse majolica-ateliers afkomstig zijn.

Onder de vondsten toegeschreven aan het atelier *De Tennen Pot* aan de Sint-Jansvliet bevindt zich een bloempot in kwadraat, weliswaar een lichte vorm van misbaksel (fig. 2.2). Het gebrekkig schilderwerk en een probleem om de oven tot op een juiste temperatuur te stoken en te houden, verklaren deze mindere kwaliteit en de vondst ervan in de onmiddellijke omgeving van een productieplaats. Het atelier *De Tennen Pot* werd van 1577 tot 1613 eerst door Guido II Andries geleid en vervolgens door diens stiefbroer Andries Eynhouts.[12] De productie van dit tegeltype plaatsen we in de periode 1580-1600. Een tegel met een ander type bloempot maar met overeenkomstig decoratieschema, is onderaan de bloempotvoet '1586' gedateerd (de Nas en de Ree 2013, 41, afb. 46). Ook in het hoger vernoemd atelier *De Goudbloem*, geleid door Lucas Andries, zijn twee fragmenten van het bloempotdecor aan het licht gekomen.[13]

d. Kenmerken van de tegels

De breedte, die in deze reeks steeds gaaf is, varieert van 127 tot 137 mm. De dikte daarentegen is betrekkelijk constant en bedraagt 16 à 18 mm. Het verschil tussen maximum en minimum dikte loopt in enkele gevallen op tot meer dan 2 mm, wat een indicatie is voor het manueel vormen van de tegels.

Op de rug van tegel A000/G45/M20 staat een teken dat we begrijpen als een letter T (fig. 2.4). Dit is geen plaatsmerkteken – zinloos bij dit wel afgebakend decor – en evenmin een schilderparaaf, wat in die periode helemaal niet gebruikelijk was. We beschouwen het eenvoudigweg als een oefening op het schilderen van de letter T voor een tekst aan te brengen op een ander majolicastuk, mogelijk een bord of een vaas met tekst in een cartouche of banderol waarvan in de Antwerpse majolica meerdere voorbeelden te vinden zijn. De rug van de tegel werd hier gewoon gebruikt als oefenblad.

A000/G45/M15

131,5 x (114) x 17,4/16,6 mm

tapse randen

nagelgaatje in HLO op 27,2 mm uit de hoek

harde scherf, zandkleur

glazuur op de randen

A000/G45/M16

127,5 x (118) x 18,2/16,0 mm

tapse randen

nagelgaatje in HLB op 26,3 mm uit de hoek;
mooie ronde vorm

harde scherf, zandkleur met roze slierten

glazuur op de randen

bol tegelvlak

groen glazuur gevloeid

grote kalkintrusie doet scherf en glazuur afspringen

A000/G45/M17

130 x (116) x 16,8/15,6 mm

tapse randen

nagelgaatje in HRB op 27,2 mm uit de hoek

harde scherf, roze

glazuur op de randen

bol tegelvlak

restant van kleirolletje op rand B

blauw glazuur gevloeid

A000/G45/M18

131 x (112) x 17,1/14,8 mm

tapse randen

nagelgaatje?

harde scherf, roze, rode intrusies

glazuur op de randen

fijn geschilderd decor, niet gevloeid

A000/G45/M19

137 x (116) x 16,2/14,8 mm

tapse randen

nagelgaatjes, afstand HLO-HRB: 120 mm

harde scherf, roze

put aan rand B = vingerindruk in de natte kleitegel

stengel van de aardbeibloem komt uit de bloem van de goudsbloem

A000/G45/M20

132 x (117) x 17,6/16,6 mm

tapse randen

nagelgaatje?

harde scherf, gelig

glazuur op de randen

twee fragmenten vertikaal gelijmd

letter T op rug

A000/G45/M21

132 x (115) x 17,5/16,7 mm

tapse randen

nagelgaatje in HLB op 25,8 mm uit de hoek

harde scherf, roze

glazuur op de randen

tegelvlak staat bol

GROEP 3. DRUIVENTROS EN GRANAATAPPEL

Tegels met een diagonaal opgestelde druiventros of granaatappel en een lelie als hoekornament vertonen eenzelfde decoratieschema. Ze werden in blokjes van vier met elkaar gecombineerd.

a1. Beschrijving van het decor - de druiventros

Zes tegels tonen een rijk gevulde druiventros die diagonaal in het tegelvlak is geplaatst. Net als bij de overige groepen werd één zijde ingekort, maar niet steeds dezelfde, waardoor het ontbrekend decor op de ene tegel zichtbaar is op de andere. Op de in tweeën gespleten bruine steel, die we in deze studie steeds naar linksonder oriënteren, ontspruit aan weerszijden een breed uitgespreid groen blad. Op beide zijden van de druiventros is een eikel of noot in bladomhulsel geënt en aan de kruin gestileerde bruine bladeren. Dit schema wordt trouw gevolgd op elk exemplaar, met kleine variaties in het schilderwerk. Een voorbeeld hiervan is het volume van de druiventros die ofwel een smalle kegelvorm heeft ofwel breed uitgezet is. Een moeilijk te controleren ovenwarmte doet de glazuren enigszins vloeien, in het bijzonder het groen dat gemakkelijk over de contourlijnen heen uitstraalt. In de vier hoeken staat een fijn getekende lelie, blauw beschaduwd en verlevendigd met bruin en geel of oranje. Het dwarse bandje dat de liebladen samenbindt, kan bruin of blauw zijn. Bij tegels met een smalle druiventros is de lelie veelal in het lichtblauw afgewerkt en hebben de noten een extra krullend twijgje. Bij de brede druiventros is de lelie meestal fel blauw en vinden we dat extra twijgje bij de noten niet terug.

Midden op de vier tegelranden staat een halve rozet met geel, oranje of bruin hart. De blauwe bloemblaadjes ervan zijn ofwel vlak afgerond of sterk gelobd. De tegel afgebeeld in fig. 3.1 is het mooiste exemplaar uit de reeks van de Braderijstraat maar laat geen enkele gave rozet zien. Die komen duidelijker tevoorschijn op het hierna besproken granaatappeldecor.

Bij vier tegels samen gelegd, met de bruine stengel naar het midden gericht, ontstaat een kruisvorm van druiventrossen met centraal een ster van leliehoeken en een volle rozet op de aanliggende tegelranden. Een gaver exemplaar dat het volledige beeld toont, is nog niet aangetroffen in de Antwerpse bodem of in tegelcollecties, behalve dan één van de met mortel aan elkaar gepleisterde exemplaren in Museum Plantin-Moretus (fig. 3.2).

Fig. 3.1 Druiventros met leliehoeken en halve rozetten, kegelvormige tros, sterk gelobde rozetblaadjes, A000/G45/M24.

Fig. 3.2 Druiventros met leliehoeken en halve rozetten, brede tros, sterk gelobde rozetblaadjes, Museum Plantin-Moretus, MPM_20-04 (132x132x18).

a2. Beschrijving van het decor - de granaatappel

Vijf tegels tonen een opengebarsten granaatappel die diagonaal in het tegelvlak is geplaatst (fig. 3.3). Ook hier wisselt de plaats van de afgehakte rand van tegel tot tegel. Een vette blauwe trek geeft de dikte van de granaatschil weer. Bruin omrande zwarte rijpe pitten puilen overvloedig naar buiten. Het gebladerte aan weerszijden van de bruine stengel is teruggebracht tot twee fijnere bladeren, waartussen een bruine bes. De eikel of noot in bladomhulsel is naar boven gericht. De twee gestileerde bruine bladen staan op het bladkroontje bovenaan de granaatappel. Al bij al is het decoratieschema identiek aan dat van de druiventros, inclusief de leliehoeken en halve rozetten.

Bij onderzoek van een serie tegels met gelijk decor rijst steeds de vraag naar exemplaren die mogelijk door dezelfde vakman geschilderd, in dezelfde oven gebakken en dus gelijktijdig gemaakt zijn in hetzelfde atelier. Voor de tegels A000/G45/M33 en /M34 uit de Braderijstraat (zie d. Kenmerken van de tegels, hierna) kunnen beide vragen positief beantwoord worden. Dit baseren we op de geregistreerde kenmerken van beide tegels, op hun coloriet en in het bijzonder een ondefinieerbare afdruk, glazuur- of verfspoor op de beide tegelruggen (fig. 3.5).

Vier tegels samen gelegd geven hetzelfde beeld als bij de druiventrossen. De vraag stelt zich of viertjes van twee druiventrossen en twee granaatappels, overhoeks geplaatst bijvoorbeeld, samen in een wand werden toegepast. Homogene blokjes van vier granaatappels en vier druiventrossen daarentegen kunnen wel een harmonisch geheel vormen in een wand. Bewijs dat de twee voorstellingen samen voorkomen op eenzelfde site vinden we bijvoorbeeld bij de exemplaren opgegraven in het Bisschoppelijk Paleis of de reeks in Museum Plantin-Moretus (fig. 3.4).

Heel wat kleinere fragmenten uit archeologische sites of afbraak waarop geen druif of granaatappel te bespeuren valt, kunnen we aan deze groep toewijzen dankzij de typische leliehoek of de halve rozet, maar dit is onvoldoende om ze bij het ene of het andere decortype onder te brengen. Om deze reden worden de twee types als één decoratiegroep behandeld.

Fig. 3.3 Granaatappel met leliehoeken en halve rozetten, vlak afgeronde rozetblaadjes, A000/G45/M33.

Fig. 3.4 Granaatappel met leliehoeken en halve rozetten, sterk gelobde rozetblaadjes. Museum Plantin-Moretus, MPM_22-03 (131x131x12).

Fig. 3.5 Identiek glazuurspoor op de rugzijde van tegels A000/G45/M33 (links) en /M34 (rechts).

b. Situering binnen de Antwerpse inventaris

Tot op heden werden 95 tegels of fragmenten geïnventariseerd afkomstig uit 12 sites of collecties.

De 27 stuks in Museum Plantin-Moretus werden aangetroffen in een oude houten kist in een van de kelders van het museum. De collectie bevat zowel het druiventrosdecor als de granaatappel. Op een oude foto van een schouw in een van de museumzalen herkennen we enkele van deze tegels die daar toegepast waren als vloertje. Op de foto ziet men tegels samengesteld uit fragmenten die met mortelspecie bij elkaar zijn gevoegd, in dezelfde staat zoals ze werden aangetroffen in de kist. Vermoed wordt dat de tegels voorheen een volwaardige toepassing hebben gekend in de gebouwen van de Moretussen, maar hardhandig zijn verwijderd om later opnieuw gebruikt te worden als haardvloertje.

Bij de ca. 350 majolica tegelfragmenten die werden opgebaggerd uit de Dijle te Mechelen, erg gehavend door het baggermechanisme en het decennialang rollen over de bodem van de stroom, bevinden zich 23 fragmenten die behoren tot het druiventros- of granaatappeldecor. Een fractie van de lelie uit de hoek, van de halve rozet, de eikel met blad, de bes of de specifieke bladvorm volstaan om een fragment aan deze groep toe te wijzen. Dat het getuigen zijn van 23 hele tegels is weinig waarschijnlijk.

De 20 tegels en fragmenten opgegraven op de site Bisschoppelijk paleis aan de Schoenmarkt bevestigen het vermoeden dat beide tegeldecors samen werden toegepast.

De volledige lijst van vondsten en getuigen in de Antwerpse regio is opgenomen in de overzichtstabel hierna.

Site/collectie	**aantal**
Braderijstraat	11
Bisschoppelijk paleis	20
Collectie De Barsée	3
Grote Pieter Potstraat	1
Hopland	1
Mechelen/Dijle	23
Museum Mayer van den Bergh	1
Museum Plantin-Moretus	27
Schoytestraat	4
Sint-Augustinuskerk	2
Stoofstraat	1
Losse vondst, onbekend	1
Totaal	**95**

c. Productieplaats en productieperiode

In de inventaris worden vier fragmenten vermeld uit een opgraving in de Schoytestraat, een gedocumenteerde productieplaats. Wat de tegels met druiventros- en granaatappeldecor betreft, noopt zich hier een kritische overweging. De vondsten op het onderzoeksterrein in de Schoytestraat die toegeschreven worden aan Henric van Grevenbroeck of zijn zoon Everaerde, zouden moeten dateren van rond het midden van de 16de eeuw, tenminste als we rekening houden met de periode dat beiden daar actief waren. De Antwerpse productie van dit tegeldecor situeert zich echter veel later, namelijk in de periode 1580-1610. In de Aalmoezenierstraat, vlakbij de Schoytestraat, bevond zich het atelier *De Blompot* dat van 1595 tot 1617 gerund werd door Hans Boudewijns. Hoewel bij de opgraving van deze pottenbakkersoven geen relicten van het onderzochte decor werden gevonden, zijn we toch geneigd de in de Schoytestraat aangetroffen fragmenten eerder te beschouwen als afkomstig van het atelier *De Blompot* en niet van de majolicabakker uit de Schoytestraat.[14]

Twee fragmenten van het bestudeerde decor werden gevonden bij de opgraving in de Sint-Augustinuskerk, een met druiventros en een met granaatappel.[15] Interessant hierbij is de hypothese dat ook het atelier *De Blompot* uit de Aalmoezenierstraat mogelijk afval op de Sint-Augustinuskerksite is komen storten, vermits bij geen enkel ander atelier uit de omgeving van de Kammenstraat dit tegeltype werd aangetroffen.

d. Kenmerken van de tegels

De tegels zijn behoorlijk dik, 17 tot 20 mm, met in enkele gevallen een opmerkelijk verschil tussen maximum en minimum opgemeten dikte. De tegelbreedte overtreft meermaals 130 mm, met een uitschieter van 134,8 mm, de verwachte breedte voor de vroege Antwerpse tegels. De scherf heeft vaak een roze kleur doorspekt met heel wat rode intrusies. In een van de hoeken wordt meestal een nagelgaatje ontdekt. Doordat steeds één tegelrand is afgehakt, kan het overhoekse nagelgaatje niet gelokaliseerd worden, wat niet toelaat de onderlinge afstand te meten die nuttig is om een indicatie te krijgen van het type snijplankje dat werd gebruikt.

A000/G45/M22 - brede druiventros

vlak afgeronde rozetblaadjes - blauw leliebandje

rand L afgehakt

(113) x 132 x 17 mm

tapse randen

nagelgaatje in HRO op 27,6 mm uit de hoek

harde scherf, roze met rode intrusies

diepe vingerindruk (holte) aan rand L

A000/G45/M23 - kegelvormige druiventros

gelobde rozetblaadjes - bruin leliebandje

rand R afgehakt

(110) x 133 x 18,8/18,0 mm

tapse randen

nagelgaatje in HLO? op 24,4 mm uit de hoek

harde scherf, roze met rode intrusies, zware mechanische schade

diepe vingerindruk aan rand L

tegelvlak staat bol

A000/G45/M24 - kegelvormige druiventros

gelobde rozetblaadjes - bruin leliebandje

rand B afgehakt

130 x (114) x 18,2/17,2 mm

tapse randen

nagelgaatje in HLO op 24 mm uit de hoek

harde scherf, roze

glazuur op rand O

A000/G45/M25 - kegelvormige druiventros

gelobde rozetblaadjes - bruin leliebandje

rand B afgehakt

129,5 x (113) x 20,0/18,5 mm

tapse randen

nagelgaatje -

zware mechanische schade

glazuur op rand R

A000/G45/M26 - brede druiventros

gelobde rozetblaadjes - bruin leliebandje

rand O afgehakt

133,5 x (118,5) x 18,9/16,6 mm

tapse randen

nagelgaatje in HRB 25,9 mm uit de hoek

diepe vingerindruk aan de bruine steel

zachte scherf, gelaagd, rode intrusies

groen glazuur gevloeid

A000/G45/M27 - kegelvormige druiventros

afgeronde rozetblaadjes - bruin leliebandje

rand R afgehakt

(110) x 131 x 19,2/18,5 mm

tapse randen

nagelgaatje in HLB? op 23,7 mm uit de hoek

roze scherf

glazuur op randen L, B

groen en blauw glazuur gevloeid

scherfscheuren op rug

A000/G45/M32 - granaatappel

gelobde rozetblaadjes - bruin leliebandje

rand B afgehakt

(121) x (105) x 20,2/17,7 mm

tapse randen

nagelgaatje in HRO, in het bruine leliebandje

harde scherf, gelaagd, grote rode intrusie op rug

glazuur op rand O

uitstraling van groen glazuur

A000/G45/M33 - granaatappel

vlak afgeronde rozetblaadjes - blauw leliebandje

rand O afgehakt

129 x (118) x 17,7/16,8 mm

tapse randen

nagelgaatjes?

harde scherf

glazuur op randen R, L

donkere ondefinieerbare afdruk op tegelrug gelijkaardig aan tegelrug /M34

A000/G45/M34 - granaatappel

vlak afgeronde rozetblaadjes - blauw leliebandje

rand L afgehakt

(115) x 130 x 17,0/16,2 mm

tapse randen

nagelgaatjes?

harde scherf

glazuur op randen O, R, B

donkere ondefinieerbare afdruk op tegelrug gelijkaardig aan tegelrug /M33

A000/G45/M35 - granaatappel

vlak afgeronde rozetblaadjes - blauw leliebandje

rand O afgehakt

134,8 x (106) x 19,0/18,1 mm

tapse randen

nagelgaatje in HRB op 24 mm uit de hoek

harde scherf, roze

glazuur op randen L, B, R

restant van kleirolletje op rand B; vingerindruk (put) aan bruine steel

noot is eenkleurig bruin

A000/G45/M36 - granaatappel

gelobde rozetblaadjes - bruin leliebandje

rand B afgehakt

133 x (113) x 18,7/17,7 mm

tapse randen

nagelgaatjes?

harde scherf, geelwit, zware mechanische schade

glazuur op randen O, R

blauw en groen glazuur vertoont uitstraling

GROEP 4. TULP MET KWARTSTER EN KWARTROZET

a. Beschrijving van het decor

Nauw verwant aan het decor van de vorige groep zijn vier tegelfragmenten met een tulp die diagonaal in het tegelvlak is geplaatst (fig. 4.1). De rozet - hier in kwartformaat in de tegelhoek - en de druiventros - hier half doorsneden op twee aanliggende tegelranden - kennen we van de vorige groep. De bloemblaadjes van de rozet zijn fors gelobd weergegeven, één in het midden en twee half doorsneden op de hoekranden. De druiventros heeft vaak een groepje van 4, soms 5, naar het midden toe uitstekende druiven, die de brede vorm uit de vorige groep benaderen. Nieuw toegevoegd aan het schema zijn de kwartster waaruit de tulp ontspruit en een halve oranjeappel op elk van de twee overige tegelranden. Om een duidelijk beeld van het hele decor te krijgen, moet beroep gedaan worden op een gave tegel uit een andere Antwerpse collectie, bijvoorbeeld uit de MAS|collectie Vleeshuis (fig. 4.2). De oranjeappel herkennen we aan zijn bruine stengel en groen bladkroontje. Op beide afgebeelde exemplaren zijn aan weerszijden van de tulpstengel opeenvolgend geplaatst: een eikel in zijn groen napje, een blauwe en bruine bes, een rumiblaadje, de goudsbloem en de vleugelvormige rumiblaadjes onder de tulpbloem, elementen reeds ontmoet bij de vorige tegeldecors.

Dat de twee afgebeelde tulpen sterk op elkaar gelijken is toeval, want de tegelschilders hebben hier hun kunnen willen bewijzen door steeds verschillende tulpvormen te creëren in verschillende kleuren en kleurcombinaties. De volumewerking van de tulp wordt gerealiseerd door steeds drie bloemblaadjes vooraan te plaatsen en twee achteraan. De structuur en de kleuren toegepast in de kwartster, zoals te zien in fig. 4.2, kunnen op de exemplaren uit de Braderijstraat niet worden nagegaan, behalve op de erg beschadigde tegel /M31.

Dit tulpdecor werd op een aantal sites ook in monochroom blauw aangetroffen (sites gemerkt * in de tabel hierna).

Bij het samenleggen van meerdere tegels ontstaat een kruis van tulpen verankerd in een centrale ster, met in het veld eromheen breed uitgezette druiventrossen aan groene bladeren, hele oranjeappels en rozetten met sterk gemarkeerde blauwe bloemblaadjes. Hoewel deze tegel dezelfde opbouw vertoont als de tegels met druiventros of granaatappel uit de vorige groep, kunnen ze naar onze mening niet samen in een enkele wand zijn toegepast.

Fig. 4.1 Tulp met kwartster en kwartrozet, A000/G45/M30.

Fig. 4.2 Tulp met kwartster en kwartrozet, MAS|collectie Vleeshuis, AV.1938.004.002.18-21 (133x134x16).

b. Situering binnen de Antwerpse inventaris

Tot op heden werden 128 tegels of fragmenten van dit type geïnventariseerd, afkomstig uit 19 sites of collecties. Ook bij dit decor volstaat een detail uit een van de vele decorelementen om een scherf aan dit tegeltype toe te wijzen.

De belangrijkste vondst is afkomstig uit de baggerwerken van de Dijle te Mechelen. De 45 fragmenten mogen echter niet als 45 tegels gerekend worden.

Het museum Vleeshuis heeft op een tegelveiling in 1938 een mooie collectie met dit decor kunnen verwerven. Omdat de herkomst van de stukken niet bekend is, wel de verzamelaar, kan de collectie niet als Antwerpse vondst of productie geclaimd worden. Wel zijn het mooie en nuttige stukken om een vergelijkend onderzoek van het decor op uit te voeren.[16]

Het decor van de stukken in Museum Plantin-Moretus ligt in de lijn van de druiventros en granaatappel uit de vorige groep. Alleen zijn de tegels hier niet aan elkaar gepleisterd met mortel, maar vertonen ze een betrekkelijk gave breuk die een typische Antwerpse scherf laat zien met rode intrusies en gelaagde slierten van rode klei.[17]

Een belangrijke archeologische vondst in Antwerpen stad is afkomstig uit de Oude Beurs nr. 21. Deze en alle overige sites/collecties worden opgesomd in de overzichtstabel hiernaast.

Site/collectie	aantal
Braderijstraat	4
Begijnenstraat *	2
Falconklooster	1
Falconrui	1
Grote Pieter Potstraat	1
Handschoenmarkt	1
Hopland	1
Kaasstraat *	1
Kathedraal	1
Mechelen, Dijle *	45
MAS|collectie Vleeshuis	21
Museum Plantin-Moretus	15
Veemarkt, omgeving	14
Oude Beurs 21*	14
Schoytestraat *	1
Sleutelstraat	1
Stadsparking	1
Museum Sterckshof	1
Zwartzusterstraat	2
Totaal	**128**

c. Productieplaats en productieperiode

In de inleiding van deze groep werd reeds vermeld dat dit tulpdecor nauw verwant is aan het druiventros- en granaatappeldecor van de vorige groep. Het verrast dan ook niet een fragment met deze tulp aan te treffen onder de vondsten uit de Schoytestraat. Hier geldt echter ook de bedenking dat dit tegeltype te jong is (1580-1610) om door Henric van Grevenbroeck geproduceerd te zijn, en dat eerder het atelier *De Blompot* van Hans Boudewijns uit de Aalmoezenierstraat in aanmerking komt.[18]

d. Kenmerken van de tegels

Het beperkt aantal tegels, met afgehakte randen, afgebroken tegeldelen en aanzienlijke mechanische schade, laat niet toe veel gemeenschappelijke kenmerken te herkennen. Een dikte van ruim 19 mm en een opmerkelijk verschil tussen de gemeten maximum en minimum diktes zijn vermeldenswaard.

Het restant van een kleirolletje op de rechter rand van tegel /M29 verklaart de richting waarin het groen en blauw glazuur is gevloeid. Tegels werden in de oven rechtop geplaatst en boven en onder vastgezet met slangetjes van ongebakken klei. Het blauw en groen glazuur dat naar links toe gevloeid is, geeft aan dat de rechter rand met restant van kleirolletje naar boven gericht was. Zelfs de lijnen die de tulp markeren zijn licht naar links toe gevloeid.

A000/G45/M28 - tulp met kwartster en kwartrozet

rand L afgehakt, rand O afgebroken

(103) x (81) x 19,0/16,0 mm

rechte randen

nagelgaatjes ?

harde scherf, rode intrusies, zware mechanische schade

A000/G45/M29 - tulp met kwartster en kwartrozet

rand O afgehakt, rand L afgebroken

(103) x (109) x 17,9/17,2 mm

rechte randen

nagelgaatjes?

harde fijne scherf, zandkleur tot wit, rode intrusies

spoor van kleirolletje op rand R, blauw en groen glazuur gevloeid

glazuur op randen B, R

tegelvlak staat bol

A000/G45/M30 - tulp met kwartster en kwartrozet

rand L afgehakt

(106) x 131 x 19,0/18,5 mm

licht tapse randen

nagelgaatje in HRO op 23 mm uit de hoek

harde scherf, zandkleur, luchtgat in rand R

glazuur op randen B, R

A000/G45/M31 - tulp met kwartster en kwartrozet

rand R afgehakt

(103) x 134 x 19,7/17,0 mm

tapse randen

nagelgaatjes?

harde fijne scherf, mechanische schade

glazuur op randen B, O

tegelvlak staat bol

glazuurfouten

GROEP 5. ORANJEAPPELS IN KWARTVIERPAS

a. Beschrijving van het decor

Bij een laatste groep tegels herkennen we enkele veelkleurige ornamenten die reeds op hoger beschreven tegels voorkomen: het bruin vijgeblad, de oranjeappel, de goudsbloem en de twijgjes met groene blaadjes. In de hoek staat een rozetvormige stralenbundel van vette blauwe strepen op een gelig hart (fig. 5.1). Vijf fragmenten laten grote delen van dit blad- en oranjeappeldecor zien. Een kwartvierpasomlijsting van twee witte banden scheidt deze voorstelling van een hoekornament gespaard uit het blauw. Dit bestaat uit een vijflobbige palmet met een ingesloten drielobbige palmet, die we hier aanduiden als *dubbele palmet*. Een zesde fragment uit de Braderijstraat bevat enkel delen van deze *dubbele palmet* die over het algemeen genomen zeer scherp en kunstig is geschilderd. Het toont een iets vollediger beeld van de palmetstructuur dat, net zoals bij de tegels in groep 2 (zie figuur 2.1), twee halve palmetbladeren heeft op de hoekranden (fig. 5.3). De vraag is of dit ornament nog mag beschouwd worden als een hoekvulling aangezien het bijna de helft van het tegelvlak inneemt. Wanneer vier tegels worden samen gelegd, ontstaat een beeld van uit het blauw gespaarde *dubbele palmetten* binnen een accoladeomlijsting dat net zo overweldigend overkomt als het veelkleurige blad- en vruchtendecor binnen de vierpaslijst (fig. 5.4).

Fig. 5.1 Oranjeappel in kwartvierpas, A000/G45/M08.

Fig. 5.2 Oranjeappel in kwartvierpas, De Tennen Pot, Sint-Jansvliet, A000/G11/Ma7 (128x129x16).

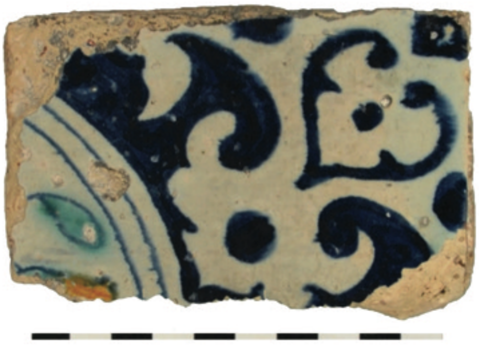

Fig. 5.3 'Dubbele palmet' in spaartechniek, A000/G45/M13.

Fig. 5.4 'Dubbele palmet' in spaartechniek als centraal motief bij een blokje van vier tegels, in wijzerzin A000/G45/M12-M14, /M08, /M10, /M09.

b. Situering binnen de Antwerpse inventaris

Op acht sites/collecties werden van dit type in totaal 180 stuks aangetroffen, waarvan de grootste vondst in de Coppenolstraat. Van de 151 tegels en fragmenten uit deze opgraving is slechts bij 50 exemplaren een restant van dit decor te herkennen. Waarschijnlijk door een slechte hechting aan de scherf is het glazuur op grote delen van het oppervlak afgesprongen. Vermoed wordt dat de 101 overige stukken, waarop helemaal geen glazuur meer aanwezig is en die er dus uitzien als biscuittegels, ook dit decor hebben gedragen.

Van bijna elk gekend Antwerps tegeldecor werden fragmenten opgebaggerd uit de Dijle te Mechelen, dus ook van dit type. Bij de overige sites, vermeld in de tabel hiernaast, wordt telkens slechts één enkele vondst gemeld, wat wijst op een zekere spreiding over de stad.

Site/collectie	**aantal**
Braderijstraat	6
Aalmoezenierstraat	1
Coppenolstraat	151
Mechelen, Dijle	15
Sint-Augustinuskerk	4
Sint-Jansvliet	1
Jezuïetenrui	1
Privéverzameling	1
Totaal	**180**

c. Productieplaats en productieperiode

In bovenstaande tabel worden twee majolica-ateliers en één vindplaats vermeld: Sint-Jansvliet (atelier *De Tennen Pot*), Aalmoezenierstraat (atelier *De Blompot*) en het majolicastort onder de Sint-Augustinuskerk.

Afgezien van de intensiteit van de kleuren zijn opbouw en decor identiek aan een tegel uit het atelier *De Tennen Pot* (fig. 5.2). Een detail bij de stukken uit de Braderijstraat valt in het oog: de lob bovenaan het hoekornament, die op de tegel uit de Sint-Jansvliet een bolle vorm heeft, is hier eerder afgeplat of dakvormig, wat in het bijzonder opvalt bij de fragmenten /M13 en /M14. Helaas kan dit kenmerk bij geen enkele andere tegel uit de Antwerpse inventaris nagegaan worden wegens onvoldoende beschikbaar beeld op die specifieke plaats van de tegels.

Fragmenten met hetzelfde decor bevonden zich onder het gestorte puin op de Sint-Augustinussite, waaronder een exemplaar dat met belangrijke glazuurvloei mogelijk als misbaksel uit de oven van het atelier *De Tennen Pot* is gekomen.[19]

Overeenkomstig de periode waarin beide ateliers actief waren, kan de Antwerpse productie van dit tegeltype gesitueerd worden tussen 1577 en 1617.

d. Kenmerken van de tegels

De scherf is over het algemeen homogeen, fijn gelaagd en bespikkeld met kleine intrusies, zoals de betrekkelijk zuivere breukrand van tegel /M13 laat zien (fig. 5.5). Op diezelfde tegel is een mooi rond nagelgaatje overgebleven na het bijsnijden van de kleitegel, wat we ook zien in de hoek linksonder van tegels /M08 en /M10. Een kalkintrusie op de rug van diezelfde tegel /M10 is door de ovenwarmte wat uitgezet en heeft op die plaats een plakje scherf doen afspringen. Dit fenomeen wordt op meerdere Antwerpse tegels waargenomen. Zoals bij groep 1 hebben de tegels de neiging bol te krommen als gevolg van een te snelle droging van de klei en de warmte in de eerste oven.

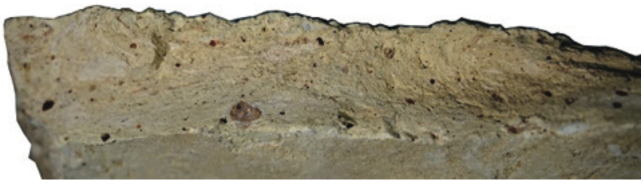

Fig. 5.5 Scherfkenmerken bij tegel A000/G45/M13, dikte 17,0/15,4 mm.

A000/G45/M08 - oranjeappels in kwartvierpas

rand B afgehakt

129 x (109) x 17,5/16,4 mm

tapse randen

nagelgaatje in HLO op 24,6 mm uit de hoek

harde scherf

glazuur op rand L

bakfout in HLB, put middenin glazuurvlak, groen glazuur uitgestraald

restant van kleirolletje op rand R

tegelvlak zeer bol

A000/G45/M09 - oranjeappels in kwartvierpas

rand B afgehakt, mechanische schade

136 X (108) x 14,8/13,3 mm

nagelgaatjes?

glazuur op randen R, O

rode intrusies

tegelvlak zeer bol

A000/G45/M10 - oranjeappels in kwartvierpas

rand R afgehakt

(107) x 130 x 16,7/14,9 mm

tapse randen

nagelgaatje in HLB op 25,3 mm uit de hoek

harde scherf, grote kalkintrusie op tegelrug

glazuur op randen L, O, B

A000/G45/M11 - oranjeappels in kwartvierpas

rand B afgehakt, mechanische schade

134 x (110) x 18,2/16,4 mm

rechte randen

nagelgaatjes?

glazuur op randen L, O, R

tegelvlak staat bol

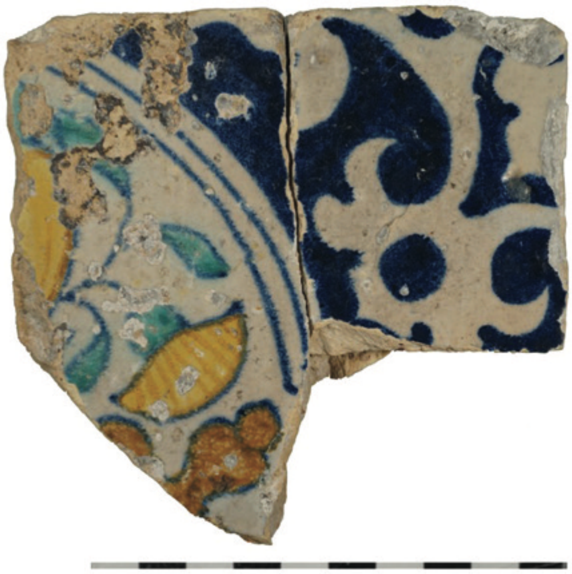

A000/G45/M12 + **/M14** - oranjeappels in kwartvierpas

rand L is gaaf, rand R afgehakt

(110) x (107) x 17,2/15,5 mm

tapse randen

nagelgaatjes?

glazuur op rand B

fijn gelaagde scherf, fijne rode intrusies

/M12 vormt een geheel met /M14

A000/G45/M13 - oranjeappels in kwartvierpas

rand L afgehakt, rand O afgebroken

(109) x (69) x 17,0/15,4 mm

tapse randen

nagelgaatje in HRB op 27,5 mm uit de hoek,
mooi rond gaatje

fijne homogene klei, fijne intrusies

glazuur op randen B, R

Verwijzing naar overeenkomstige Noord-Nederlandse tegeldecors

De tegeldecors uit de Braderijstraat die in dit eerste deel werden onderzocht, zijn later ook in de Noordelijke Nederlanden geproduceerd. Ze maken dan ook deel uit van de inventaris van de Nederlandse tegel die opgemaakt is door Jan Pluis in het boek "De Nederlandse Tegel. Decors en benamingen" (Pluis 2013, derde herziene en vermeerderde druk).

Ten informatieve titel worden hierna de referenties en belangrijkste gegevens voor de betrokken tegeldecors uit dit werk overgenomen. Merk op dat de productieperiodes die we in de studie voor de verschillende tegeldecors hebben vermeld, en die gebaseerd zijn op hun relatie met de Antwerpse vindplaatsen, over het algemeen een tien à twintig jaar vroeger noteren dan de door Pluis opgegeven data.

Groep 1: tableaurandtegels

Pluis 2013, 470, fig. A.14.03.47 (koordrand)
Palmettenrand op heel, 1580-1610
Bijpassende randhoek fig. A.15.02.61

Groep 2: bloempot in kwadraat

Pluis 2013, 422, fig. A.05.08.05 (type met *halve palmetbladeren* als hoekornament)
Bloempot in kwadraat met palmethoek in spaartechniek, 1610-1650
Hoekmotief fig. C.01.00.06

en

Pluis 2013, 422, fig. A.05.08.04 (type met *ingesloten palmet* als hoekornament)
Bloempot in kwadraat met palmethoek in spaartechniek, 1600-1630
Opmerking: deze hoek komt gewoonlijk bij kwadraattegels met dieren voor

Groep 3: druiventros en granaatappel

Pluis 2013, 227, fig. A.01.05.76 (druiventros)
Druiventros met leliehoeken en rozetten, 1620-1650
Opmerking: dit decor wordt gecombineerd met dat van A.01.05.74

en

Pluis 2013, 227, fig. A.01.05.74 (granaatappel)
Granaatappel met leliehoeken en rozetten, 1620-1650
Opmerking: dit decor wordt gecombineerd met dat van A.01.05.76

Groep 4: tulp met kwartster en kwartrozet

Pluis 2013, 226, fig. A.01.05.70
Stertulp met kwartrozet, 1610-1640
(fig. A.01.05.71: uitvoering in monochroom blauw, 1610-1640)

Groep 5: oranjeappels in kwartvierpas

Pluis 2013, 207, fig. A.01.03.20
Oranjeappels in een kwartvierpas, 1600-1630

DEEL 2. VERGELIJKING MET ANTWERPSE ARCHEOLOGISCHE VINDPLAATSEN

OVERZICHT

In het eerste deel werden de tegels uit de Braderijstraat benaderd vanuit hun decor en werd een link gelegd naar de vier Antwerpse productieplaatsen - ateliers en stortplaatsen van ateliers - waar deze decors ook zijn aangetroffen.

In dit tweede deel worden deze vier productieplaatsen nader belicht, met bijzondere aandacht voor de tegeldecors die deel uitmaken van de gift uit de Braderijstraat.

1. Het atelier *De Goudbloem* in de Steenhouwersvest waar volgende decors uit de Braderijstraat werden aangetroffen:

Groep 1
Tableaurandtegel met parelrand

Groep 2
Bloempot in kwadraat

2. Het atelier *De Tennen Pot* aan de Sint-Jansvliet waar volgende decors uit de Braderijstraat werden aangetroffen:

Groep 2
Bloempot in kwadraat

Groep 5
Oranjeappels in kwartvierpas

3. Vondsten uit de Schoytestraat[1] en de Aalmoezenierstraat[2] waar volgende decors uit de Braderijstraat werden aangetroffen:

(1)

Groep 3
Druiventros en granaatappel

(1)

Groep 4
Tulp met kwartrozet en kwartster

(2)

Groep 5
Oranjeappels in kwartvierpas

4. Vondsten uit de Sint-Augustinuskerk waar volgende decors uit de Braderijstraat werden aangetroffen:

Groep 3
Druiventros en granaatappel

Groep 5
Oranjeappels in kwartvierpas

Op het terrein van het welbekend atelier *Den Salm* in de Kammenstraat werden geen tegels met een van de decortypes uit de Braderijstraat aangetroffen. De tegels van het Saulustableau werden op deze site gevonden, evenals randtegels met parelranddecor van tegeltableaus (Caignie 2012a, Caignie 2012b).

Onder de hierna behandelde majolica-ateliers zijn er twee die nauw, lees familiaal, verbonden zijn met het atelier *Den Salm*. Het is daarom nuttig deze familiestructuur even toe te lichten. Om de veelheid aan gegevens overzichtelijk voor te stellen worden de huwelijken, afstammelingen, ateliers, e.d.m. hierna in verkorte stijl opgesomd. In het blauw gemarkeerd zijn de gegevens over het atelier *De Goudbloem*, in het rood deze over het atelier *De Tennen Pot*.

Guido Andries

X Margaretha Bolleghem of Bollekens in 1512

actief in *De Groote Aren* aan de Oude Veemerckt (nu: Eiermarkt)

kopen in 1520 *Den Salm* in de Kammenstraat

Margaretha Bolleghem overlijdt in 1529; kinderloos

X Anna van Dueren in 1530 (?); vijf zonen en een dochter:

- Lucas Andries:

  X Gheertruydt Snoeye

  erven in 1560 ***De Goudbloem*** in de Steenhouwersvest van de ouders van Gheertruydt Snoeye

  leidt *De Goudbloem*: 1556 - 1561/62

  Anna van Dueren verkoopt in 1562 *Den Salm* aan Lucas Andries

  leidt *Den Salm*: 1561/62 - 1573

  overlijdt in 1573

- Frans Andries, naar Spanje in 1556; vernoemd in Sevilla in 1561, 1563 en 1565
- Joris Andries, naar Middelburg; vernoemd in 1564 en 1568
- Jasper Andries, naar Engeland, Norwich in 1567; vernoemd in Londen in 1570 en 1574
- Guido II Andries

  X Cornelie Snoeye (zuster van Gheertruydt Snoeye)

  X Fyken Wiltens, eigenares van ***De Tennen Pot***, overlijdt in 1580

  X Elizabeth Versteghen

  leidt *De Tennen Pot*: 1561 - 1587

  overlijdt in 1587

- Barbara, zonder verdere gegevens

Guido Andries overlijdt in 1541

Anna van Dueren leidt *Den Salm*: 1541 - 1543

Anna van Dueren huwt tweede maal X Franchois Frans in 1543.

- Melchior (stiefbroer van Lucas, Frans, Joris, Jasper, Guido II, Barbara)
- Margrite (stiefzuster van Lucas, Frans, Joris, Jasper, Guido II, Barbara)

Franchois Frans leidt *Den Salm*: 1543 - 1562/63 (Saulustableau gedateerd 1547)

Franchois Frans overlijdt in 1577

Anna van Dueren huwt derde maal X Adriaen Eynhouts

- Andries Eynhouts (stiefbroer van Lucas, Frans, Joris, Jasper, Guido II, Barbara)

  X Elizabeth Versteghen (weduwe van Guido II Andries) in 1587

  leidt *De Tennen Pot*: 1587 - 1613

  overlijdt in 1613

Anna van Dueren sterft in 1588

De twee ateliers van de zonen Andries lagen op slechts enkele tientallen meters van elkaar en op loopafstand van het ouderlijk atelier, zoals kan opgemaakt worden op het situatiekaartje. In de Kammenstraat vonden de archeologen ook stort van aardewerk- en majolica-afval en misbaksels als ophogingslaag onder de vloer van de Sint-Augustinuskerk. We mogen aannemen dat zeker het atelier *De Tennen Pot* en het ouderlijk atelier *Den Salm* van deze opportuniteit gebruik hebben gemaakt om hun misbaksels en afval op te ruimen.

Bij de bespreking van de decors uit de Braderijstraat werd ook verwezen naar de omgeving Schoytestraat, Bogaardestraat en Aalmoezenierstraat waar majolica-activiteit genoteerd werd, met in het bijzonder het atelier *De Blompot*. Een blik op het situatiekaartje maakt duidelijk dat het stort onder de Sint-Augustinuskerk eveneens dichtbij was.

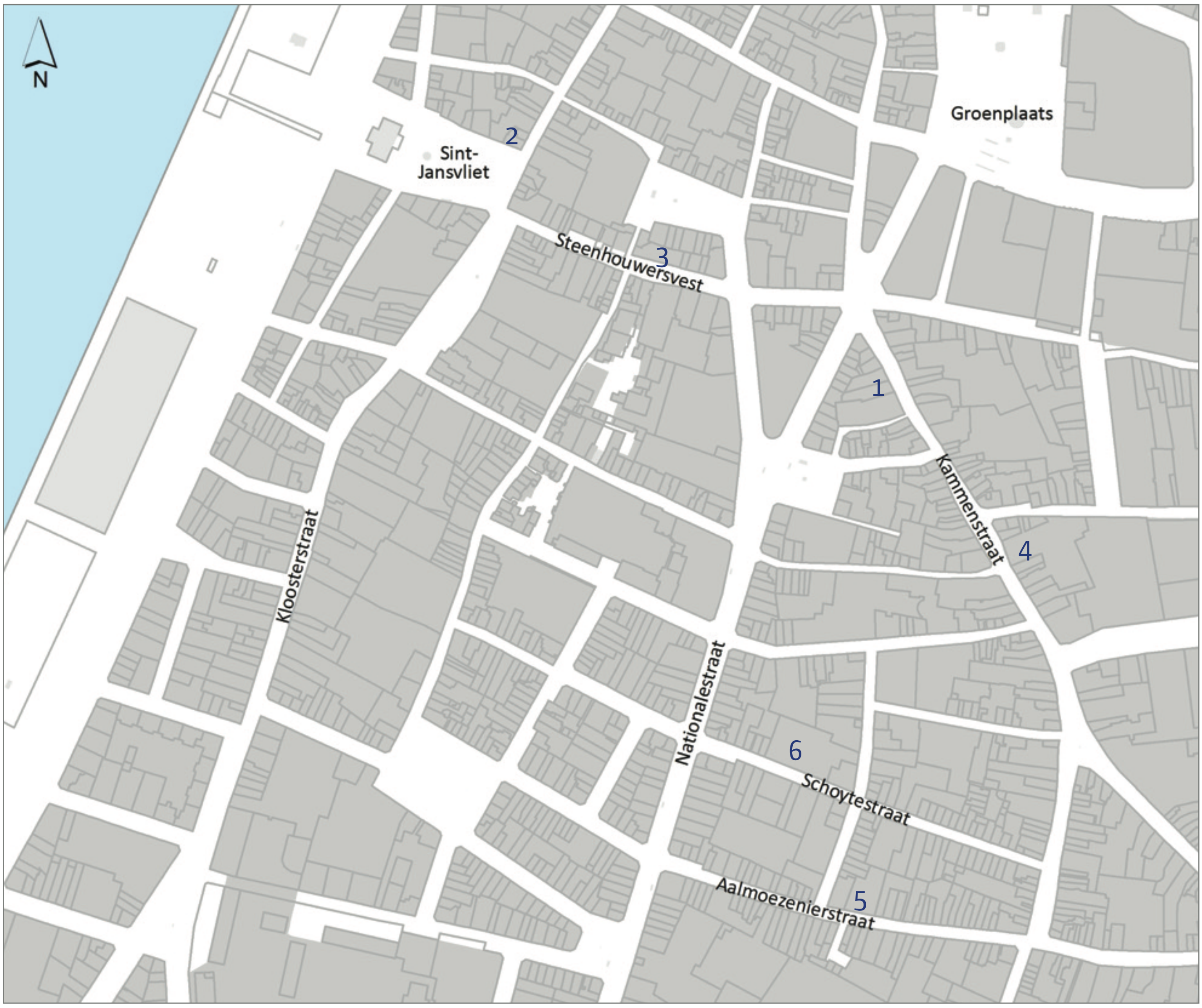

Stadsplan met aanduiding van de ligging van

1 Den Salm, Kammenstraat
2 De Tennen Pot, Sint-Jansvliet
3 De Goudbloem, Steenhouwersvest
4 Sint-Augustinuskerk, Kammenstraat
5 De Blompot, Aalmoezenierstraat
6 Schoytestraat

2.1. ATELIER *DE GOUDBLOEM* AAN DE STEENHOUWERSVEST[20]

In oktober 1993 kon de dienst archeologie van de stad Antwerpen een noodonderzoek uitvoeren in de Steenhouwersvest, op een bouwterrein dat aansluit op de hoek met de Vrijdagmarktstraat (huisnummers 29 t/m 41). In de kelders van het pand *De Goudbloem* en *De Rosenhoet* werden de resten aangetroffen van een oven die slechts gedeeltelijk kon worden onderzocht aangezien een deel ervan reeds door bulldozers was vernietigd. De resten van de ovenmuren die tevoorschijn kwamen onder een recentere vloer in rode tegels, hadden diktes van respectievelijk 38 en 54 cm en bereikten een hoogte van 25 cm. Belangrijke brandsporen en aankorsting van glazuur wijzen op een majolica-oven (site A117).

Tijdens de opgraving verzamelden de archeologen ongeveer 1200 scherven van halfproducten en meer dan 200 fragmenten van afgewerkte majolicaproducten. Belangrijk in de bewijsvoering is de aanwezigheid van proenen die dienden om borden, schotels en papkommen in de oven te ondersteunen én - meer in het bijzonder voor deze studie - rolletjes klei die in de oven gebruikt werden om tegels vast te klemmen opdat ze elkaar niet zouden raken en beschadigen.

Benevens 14 fragmenten van majolicategels werden een 70-tal scherven van biscuittegels aangetroffen. Deze laatste waren door een overmaat van toegevoegde chamotte (fijn gemalen rode scherf) en slechte menging met de klei zeer broos uit de oven gekomen en dus niet bruikbaar in het verdere productieproces. Met de vondst van tegelscherven, afval van biscuittegels en kleirolletjes staat vast dat het atelier *De Goudbloem* een tegelproductie heeft gekend. Het is dan ook aannemelijk dat de tegelfragmenten die in de periode 1985-1990 in een woning van de Steenhouwersvest, ten oosten van de in 1993 opgegraven oven, door een lokale bewoner gevonden werden, van deze oven afkomstig zijn (site A218).

In 1556 verkreeg Lucas Andries, de oudste zoon van Guido Andries die in 1520 het majolica-atelier *Den Salm* in de Kammenstraat had opgericht, het meesterschap in het Sint-Lucasgilde. Rond die tijd installeerde hij waarschijnlijk een majolica-oven in het pand *De Goudbloem* dat eigendom was van de ouders van zijn vrouw Gheertruydt Snoeye. In 1561/62 nam Lucas Andries het bestuur van het ouderlijk atelier *Den Salm* in de Kammentraat over van Franchois Frans. Verondersteld wordt dat toen de productie in het atelier *De Goudbloem* ophield. In 1561 stonden Lucas Andries en zijn vrouw trouwens rentes af op dit pand en de twee huizen werden in 1571 verkocht. De productie van het atelier is van korte duur geweest, 1556 - 1561/62, maar moet gesitueerd worden in de samenwerking tussen het atelier *Den Salm* en de zonen van Guido Andries die in de buurt van de Kammenstraat ovens bouwden om tijdelijke ondercapaciteit in het atelier Den Salm op te vangen (Dumortier, Veeckman 1994, 170).

De tegels die in 1993 werden aangetroffen op de plaats van de opgegraven majolica-oven, en de tegels die afkomstig zijn uit een pand in de onmiddellijke buurt worden hierna weergegeven. Vooreerst komen de tegels aan bod die overeenstemmen met de groepsindeling gemaakt in deel 1.

Groep 1: Tableaurandtegels

De fragmenten A218/0/M3 (links) en A218/0/M2 (rechts) behoren tot het type randtegel met koordrand en het ornament op een witte achtergrond. Details in het decor doen vermoeden dat beide fragmenten tot eenzelfde tegel hebben behoord: /M3 de rand links van de tegel, /M2 de rand rechts. De roze scherf en gelijksoortige fijne rode intrusies op de breukranden van beide tegels ondersteunen deze hypothese.

Deze fragmenten werden gevonden in een huis ten oosten van het atelier *De Goudbloem*.

Links: A218/0/M3 (50x130x23)
Rechts: A218/0/M2 (89x86x24)

Groep 2: Bloempot in kwadraat

Twee fragmenten tonen elementen van de kwadraattegel met bloempot. Fragment A218/0/M1 bevat hoog in de punt van de ruit de achtbladige bloem waarvan de blaadjes hier, in tegelstelling tot de tegels in de Braderijstraat, afwisselend blauw en bruin zijn ingekleurd. De vleugelvormige groene spitse blaadjes onderaan deze bloem, de goudsbloem en een vage schijn van het bruine oor van de vaas zijn gekende elementen. Merken we op dat de stengel met aardbeibloem niet vertrekt vanuit de goudsbloem, maar tussen de goudsbloem en het oor van de vaas ligt, een constructie die we bij de bespreking van groep 2 als afwijkend hebben bestempeld. Het hoekornament is van het type *halve palmetbladeren* waarin we een speldenfijn nagelgaatje bespeuren. De *hoeklijn* en de *ruitlijn* lopen alles behalve evenwijdig aan elkaar.

Fragment A218/0/M6 toont enkel de achtbladige bloem, waarbij de opvolging van blauw en bruin werd omgewisseld.

Om de productie van het tegeldecor 'kwadraat' in de Antwerpse ateliers te illustreren, worden ook de drie fragmenten van het type met *ingesloten palmet* als hoekornament opgenomen. Op fragment A218/0/M4 denken we de rug van een dier of vogel te herkennen, hetgeen overeenstemt met wat hoger werd gezegd over de type voorstellingen binnen het kwadraat samengaand met dit hoekornament. Let ook op het nagelgaatje in de hoek rechts boven.

De fragmenten A218/0/M5 en /M7 en A117/7/T7 laten net voldoende detail van het gele kader en de *ingesloten palmet* zien om ze hierbij onder te brengen.

De eerste vijf fragmenten werden gevonden in een huis ten oosten van het atelier *De Goudbloem*, het zesde is afkomstig uit de puinlaag boven het restant van de oven in het atelier *De Goudbloem* zelf.

A218/0/M1 (95x80x17)

A218/0/M6 (39x43x17)

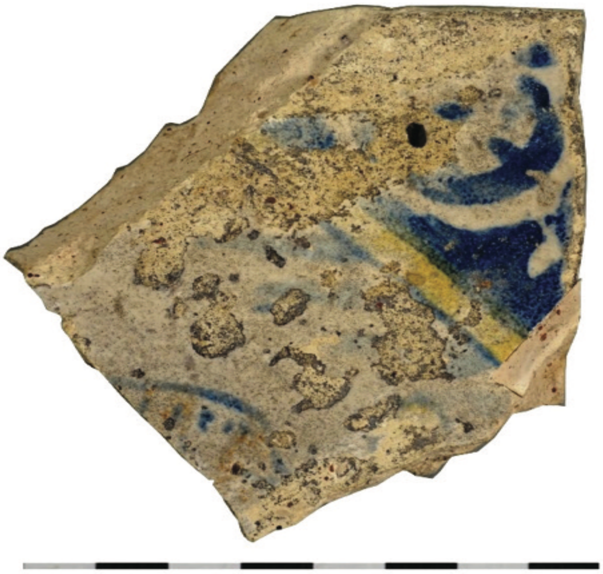

A218/0/M4 (80x77x18)

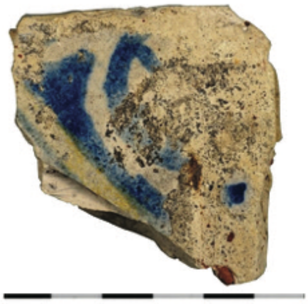

A218/0/M5 (50x52x18)

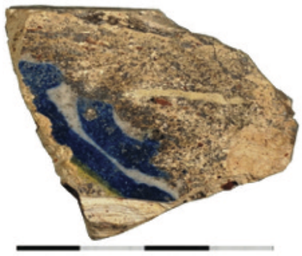

A218/0/M7 (41x42x18)

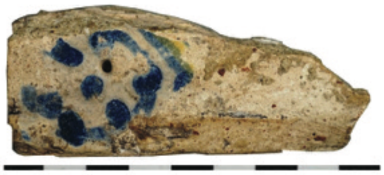

A117/7/T7 (81x34x18)

Overige tegelvondsten

Hierna worden alle overige fragmenten weergegeven die gevonden werden in de puinlaag boven het restant van de oven in het atelier *De Goudbloem*.

Dit ster- en kruisdecor (A117/7/T1) zullen we ook tegenkomen bij de vondsten uit de Schoytestraat, bij de opgegraven stukken van het atelier *De Blompot* in de Aalmoezenierstraat[21] en in het majolicastort op de site Sint-Augustinuskerk (zie deel 2.4 hierna). Een gave tegel toont een kwartster gespaard uit het blauw en een kwartkruis gespaard uit het geel. Met vier tegels ontstaat in het midden een geometrische figuur van ofwel ster ofwel kruis, naargelang de wijze waarop de tegels worden samen gelegd. 134 fragmenten van dit ster- en kruisdecor werden reeds geïnventariseerd waaronder 94 exemplaren uit de ruïnes van kasteel 'La Fontaine' van Pierre-Ernest de Mansfeld in Luxemburg (Caignie 2008, 8-9; Caignie, Dumortier 2012, 240-243).

A117/7/T1 (128x81x15)

Twee bruine en twee cyaankleurige ovale blaadjes liggen tussen vier drielobbige bloemblaadjes, gevat in een met sgraffito ingekerfde cirkelband (A117/7/T5). Op de bloemblaadjes is met enkele penseelstreken nog een bloemstamper toegevoegd. Het hoekmotief van drie generfde blaadjes in spaartechniek is geplaatst op de cirkelband in plaats van uit de hoek te vertrekken. Dit betekent dat dit decor niet bedoeld was om meerdere tegels samen te leggen vermits er geen nieuw ornament wordt gevormd zoals we dit kennen bij het overgrote deel van de 16de- en 17de-eeuwse tegelontwerpen.

A117/7/T5 (90x70x16,5)

De golven in cyaan op een groene achtergrond van scherf A117/7/T4 kunnen we met geen enkel van de ons bekende Antwerpse decors associëren. Mogelijk is het een fragment uit een tableautegel.

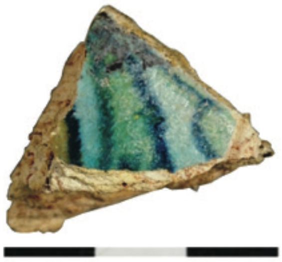

A117/7/T4 (29x24x19)

Drie tegels tonen grotere delen van een in het blauw gepenseeld masker (A117/7/T2, /T3, /T6) dat doet denken aan de leeuwenkoptegels uit de MAS|collectie Vleeshuis (AV.1937.013.4-9, 5-9 en 9-9). Aan de randen herkennen we blauwe druiventrossen en groene bladeren zoals bij de tulptegels van groep 4, met peervormige vruchten in de overliggende hoeken.

A117/7/T2 (128x71x21)

MAS|collectie Vleeshuis, AV.1937.013.4-9 (137x137x18)

A117/7/T3 (63x130x21)

A117/7/T6 (63x63x21)

De vier fragmenten biscuittegel verzameld onder het inventarisnummer A117/7/T13a illustreren het teveel aan chamotte dat vermengd werd in de klei en verklaren waarom de tegels uit het productieproces zijn genomen. Het zijn slechts vier voorbeelden van de ruim 80 exemplaren - kleine en grote fragmenten - en een ontelbaar aantal scherven die de broosheid van enkele misbaksels illustreren.

A117/7/T13a

2.2. ATELIER *DE TENNEN POT* AAN DE SINT-JANSVLIET[22]

Het atelier *De Tennen Pot* is verweven in een complexe huwelijksgeschiedenis. Het werd achtereenvolgens geleid door twee leden van de familie Andries, Guido II Andries en diens stiefbroer Andries Eynhouts. Guido II Andries was de jongste zoon van Guido Andries, oprichter van het atelier *Den Salm*. Andries Eynhouts was een zoon uit het derde huwelijk van Anna van Dueren, Guido Andries' weduwe, met Adriaen Eynhouts.

Guido II Andries huwde, in een tweede huwelijk, Fykens Wiltens die op 16 oktober 1577 het huis *De Tennen Pot* kocht van de weduwe van pottenbakker Pauwels Janssen. Als eigendom van een pottenbakker had het pand op dat ogenblik waarschijnlijk al een oven. In 1580, bij het overlijden van Fykens Wiltens, werd Guido II Andries eigenaar van het huis. Hij komt in archiefdocumenten voor als *geleyerspotbacker, geleyerspotvercooper, potvercooper en coopman van geleyerswercke*. In 1581 huwde hij, een derde maal, met Elisabeth Versteghen die na zijn overlijden in 1587 zal huwen met zijn stiefbroer Andries Eynhouts. Op die wijze komt Andries Eynhouts aan het hoofd van het atelier *De Tennen Pot*. Andries Eynhouts komt in archieven enkel als *geleyerspotvercooper* voor. Nochtans had het pand een oven die in 1597 vermeld wordt in een geschil waarbij *geleyerswerck* en *tichelen* uit de laatste ovenbeurt worden opgeëist door erfgenamen van Fykens Wiltens.

Aardewerk en majolica op 2 juli 1979 bij graafwerken aangetroffen in de kelder van een huis aanleunend aan het Sint-Julianusgasthuis, aan de noordzijde van de Sint-Jansvliet, moeten uit dit atelier afkomstig zijn: proenen, ovenafval, halfproducten, geglazuurde inlegtegels en majolicategels. In 1986 werd door de eigenaar een aantal stukken geschonken aan de dienst archeologie van de stad Antwerpen: 8 majolicategels, 6 inlegtegels, 1 biscuittegel en 2 proenen. De op pag. 42 afgebeelde tegel A000/G11/Ma6 toont in de hoek linksonder een nagelgaatje met een weinig voorkomende platte vorm, wat toeliet een hele reeks tegels met ditzelfde kenmerk uit de ruïnes van het kasteel van Pierre-Ernest de Mansfeld in Luxemburg aan het atelier *De Tennen Pot* toe te schrijven (Caignie, Dumortier 2012).

De werking van het atelier *De Tennen Pot* situeert zich van ca. 1577 tot 1587 onder leiding van Guido II Andries en van 1587 tot 1613 onder leiding van Andries Eynhouts die in dat jaar overleed.

Ter illustratie van de in deze studie behandelde tegels uit de Braderijstraat weerhouden we zeven majolicategels en één biscuittegel afkomstig uit het atelier aan de Sint-Jansvliet.

Sint-Jansvliet, De Tennen Pot, A000/G11/Ma6, detail.

Groep 2: bloempot in kwadraat

Ondanks ernstige glazuurschade bij de bloempot in kwadraat A000/G11/Ma1 zijn toch heel wat elementen van het decor zichtbaar. Belangrijkste vaststelling is de aardbeibloem die, net als op het fragment uit de Steenhouwersvest (zie deel 2.1) en op zes van de zeven exemplaren uit de Braderijstraat, gehecht is aan een stengel die rechtstreeks uit de bloempot tevoorschijn komt, en niet uit de goudsbloem. Het glazuur van de bloempot en bijhorende elementen is licht gevloeid. De kwaliteit van de *halve palmetbladeren* daarentegen is goed, in het bijzonder de hoek rechts boven.

Net als bij het atelier *De Goudbloem* (zie deel 2.1) worden, als illustratie van de productie van het tegeldecor 'kwadraat' in de Antwerpse ateliers, ook de vier tegels met hoek *ingesloten palmet* opgenomen: de koe(?) en de vogel elk op een grondje van groen en bruine aarde, de vliegende(?) vis en een dolfijnachtig zeewezen (A000/G11/Ma2, /Ma4, /Ma3, /Ma5). In het licht van de hoger geformuleerde hypotheses richt onze aandacht zich voornamelijk op de vorm en de plaatsing van het kwadraat. De *ingesloten palmet* met deze tandwielvorm heeft weinig gemeen met een palmet. De glazuurkleuren zijn flets; de algemene indruk van het schilderwerk is zwak. Is dit het beeld van de vroege Antwerpse kwadraattegel?

A000/G11/Ma1 (129x130x16)

A000/G11/Ma2 (128x128x18)

A000/G11/Ma4 (131x126x18)

A000/G11/Ma3 (128x127x17)

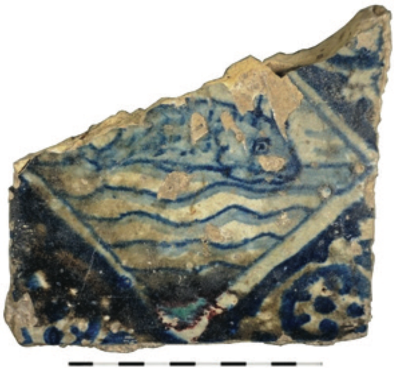

A000/G11/Ma5 (130x122x17)

Groep 5: Oranjeappels in kwartvierpas

Met abstractie van de iets zwakkere glazuurkleuren, komt het globale beeld van de tegel A000/G11/Ma7 en in het bijzonder de ordening van de verschillende decoratieve elementen volledig overeen met dat op de tegels van de Braderijstraat. Dat we dit tegeldecor ook aantreffen in de Aalmoezenierstraat en op het stort onder de Sint-Augustinuskerk sterkt onze overtuiging dat dit wel degelijk een Antwerps ontwerp is.

A000/G11/Ma7 (128x129x16)

A000/G11/Ma8 (129x128x16)

Van het palmettendecor in kruisvorm, geplaatst in een ruitvorm met gebogen randen, werden reeds 62 exemplaren aangetroffen: 25 in de regio Antwerpen verspreid over zes sites en 37 stuks opgegraven uit de ruïnes van het kasteel 'La Fontaine' in Luxemburg (Caignie, Dumortier 2012, 238-240).

De tegel A000/G11/Ma6 uit het atelier *De Tennen Pot* laat toe de productie van deze tegels toe te wijzen aan dit atelier.

Overige tegelvondsten

Een halfproduct of hulpstukken bij het fabricatieproces, zoals proenen of kleirolletjes, aantreffen op een site ondersteunt de vaststelling dat zich op deze plaats of in de onmiddellijke omgeving een pottenbakkersoven/majolica-oven bevond. De biscuittegel A000/G11/Ma8 heeft een met engobe mooi geëffend oppervlak, klaar om beschilderd te worden. Waarom het uit het productieproces werd verwijderd, is niet duidelijk. Een kleine hapering in de scherf ongeveer in het midden van de tegel? De kalkintrusie in de hoek rechts onder die op termijn het glazuur op die plaats doet afspringen? Of het hoekje boven rechts dat reeds bij het ledigen van de oven was afgebroken?

A000/G11/Ma6 (131x130x17)

2.3. VONDSTEN UIT DE SCHOYTESTRAAT EN DE AALMOEZENIERSTRAAT

De omgeving van de Schoytestraat en de Aalmoezenierstraat, maar ook de Bogaardestraat, speelden een belangrijke rol in de laat 16de-eeuwse majolicanijverheid van Antwerpen. De inmiddels verdwenen *Grote* en *Kleine Geleyersbackersgang* aan de zuidzijde van de Schoytestraat verwijzen ook naar de daar gevestigde majolicaproductie.

2.3.a. SCHOYTESTRAAT[23]

Tussen februari en april 1991 kon aan de noordzijde van de Schoytestraat, op huidig huisnummer 19 (site A104), een uitgebreid noodonderzoek uitgevoerd worden op het terrein waar het woon- en zorgcentrum 'De Gulden Lelie' zou worden opgetrokken. Bij de graafwerken werden heel wat archeologische vondsten gedaan in bakstenen afvalputten, maar ook in een kuil die speciaal voor het storten van afval was gegraven. Zeer belangrijk waren de vondsten van pottenbakkersafval afkomstig van een majolicabakker. Op het bouwterrein werden heel wat stukken biscuit gevonden, sommige zelfs reeds beschilderd, misbaksels met gevloeid of geschroeid glazuur en gebroken stukken, maar ook hulpstukken gebruikt voor het stapelen in de oven zoals proenen en kleirolletjes. Het merendeel van de vondsten werd aangetroffen in de met puin volgestorte kelder 1 en afvalput 17, maar andere waren over het hele terrein verspreid. Dit laatste doet vermoeden dat de ovens zich in de onmiddellijke omgeving bevonden, maar de ovens zelf konden niet gelokaliseerd worden.

Op 20 januari 1998 werd bij graafwerken in de Schoytestraat nogmaals pottenbakkersafval aangetroffen, nu op de plaats van de huisnummers 16 tot 20 (site A152). Met name onder wat oorspronkelijk de keldertrap van huisnummer 20 was, bevond zich in een puinige opvullingslaag een concentratie scherven van majolica en productieafval, waaronder twee tegelfragmenten.

Beide sites samen tellen 32 fragmenten van biscuittegels en 10 geglazuurde fragmenten. Op een van de biscuittegels is met glazuur een tekening geschilderd, maar het decor kan niet ontcijferd worden. Bij enkele misbaksels met sterk gevloeid en geschroeid glazuur is het toch gelukt om het decor te identificeren.

Bekend is dat Henric Van Grevenbroeck eigendommen had aan de zuidzijde van de Schoytestraat en er blijkbaar ook over een terrein beschikte. Van Grevenbroeck wordt voor het eerst in 1547 vernoemd als *geleyersepotbakkere* (majolicabakker), en vanaf 1548 ook als *kakelbackere* (fabrikant van kachelovens). Hij werkt samen met zijn zoon Everaerde die in 1552 meester wordt in het Sint-Lucasgilde. In 1571 zijn nog huizen in de Schoytestraat in handen van de familie.

Henric van Grevenbroeck was ook eigenaar van het huis *Dmoelenyser* in de Kammenstraat waar vanaf 1545 kacheltegels en majolica werd geproduceerd. Hij overlijdt vóór 3 maart 1551. Zijn weduwe werft nog in dat jaar Adolf van Weenendaele aan om gedurende twee jaar majolica en kachels te fabriceren.

Volledigheidshalve worden alle 10 tegelfragmenten afkomstig uit de Schoytestraat hierna afgebeeld, te beginnen met de decors die overeenstemmen met deze uit de Braderijstraat.

Groep 2: bloempot in kwadraat

De twee fragmenten van kwadraattegels worden hier enkel vermeld omwille van hun verwantschap met de kwadraatomlijsting van de bloempot. De springende hond heeft, zoals verwacht, een *ingesloten palmet* als hoekornament (A104/0/M19). Op het tweede fragment herkennen we een fractie van de *ingesloten palmet*, op dezelfde wijze afgeplat als bij de hond (A104/1/M274). De bovenste punt van het kwadraatkader samen met de blauwe strepen die lucht voorstellen, doen vermoeden dat de voorstelling binnen het kwadraat gelijkaardig was aan dat van de hond.

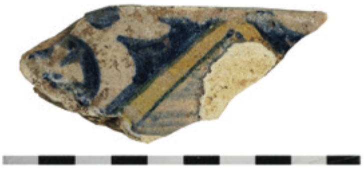

A104/1/M274 (82x37x12)

A104/0/M19 (78x130x12)

Groep 3: druiventros en granaatappel

Het meest representatieve fragment toont de bovenste schil van een granaatappel (A152/6/M7). Het leliebandje is bruin, zoals ook de ingekapselde eikel of noot. Aan de bovenrand ligt een halve rozet met sterk gelobde blauwe blaadjes. De rode vlek is te wijten aan een aangekitte rode keramiekscherf, een ongelukje in de oven, en het glazuur aan de linker rand is gekookt (misbaksel!).

A152/6/M7 (92x81x12)

Een minuscuul tegelhoekje lijkt op een fragment van het lelie hoekornament (A104/1/M275) dat mogelijk behoorde bij de vorige tegel, maar kan evengoed aan een tegel met druiventrosdecor toebehoren. De inventarisnummers verwijzen naar verschillende vindplaatsen.

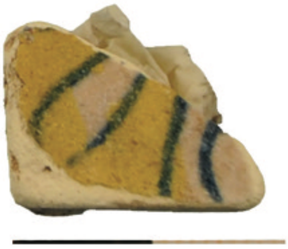

A104/1/M275 (19x14x12)

Een tweede fragment met duidelijk herkenbaar decor dat tot deze groep behoort, laat enkel een leliehoek met bruin bandje en een halve rozet met gelobde blaadjes zien, bepalende elementen in het druiventros- en granaatappeldecor (A104/1/M273). De naar links en naar rechts neerhangende bruine bladeren kunnen zowel tot de druiventros als tot de granaatappel behoren.

A104/1/M273 (79x56x14)

Misbaksel A104/1/M272 durven we herkennen als de rand onder van een tegel met granaatappeldecor. We zien de fel gelobde blaadjes van de halve rozet op de tegelrand en aan weerszijden ervan de punten van de neerhangende bladeren. Een cirkelvormige groef in het glazuur lijkt een spoor te zijn dat nagelaten is door de standring van een schotel of vaas. Dit zou betekenen dat de misbakken tegel in de oven is aangewend als steun voor een ander object. Een tegel, die steeds verticaal in de oven werd geplaatst, kan normaliter niet op dergelijke wijze worden beschadigd.

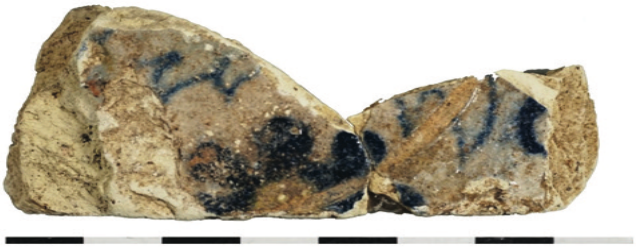

A104/1/M272 (74x32x13)

Fragment A104/17/M152, 66 mm breed en 50 mm hoog, is een totaal misbaksel. Het glazuur is geschroeid en aan de linker zijde zelfs gekookt, getuige de blaasjes die opengespat zijn en bij het afkoelen kratertjes hebben gevormd. Boven en onder komt de scherf tevoorschijn op plaatsen waar het glazuur is opgekruld, waarschijnlijk door vet of vuil op de biscuittegel. De randen rechts en onder bevatten glazuursporen wat aangeeft dat het een tegelhoek rechts onder betreft. Een heel fijn nagelgaatje is zichtbaar op 34 mm uit de hoek. Kennis van deze elementen maken het zoeken naar een decor makkelijker. Diagonaal, vertrekkend vanuit de hoek rechts onder, herkennen we het silhouet van een blauwe leliepunt met aan weerszijden twee bijpassende blauwe bladeren. Een gelige schijn in de hoek komt van de gele en bruine kleur van de lelievoet. Links ervan ligt het smalle groene blad van de granaatappel. Enkel het granaatappeldecor heeft op die plaats het type smalle blad waarvan we hier het silhouet zien. Links onder zijn nog net twee blauwe blaadjes van de rozet op de rand onder zichtbaar. Het determineren van dit wazige decor werd uiteraard vergemakkelijkt door vergelijking met de decors op de andere tegels uit deze site.

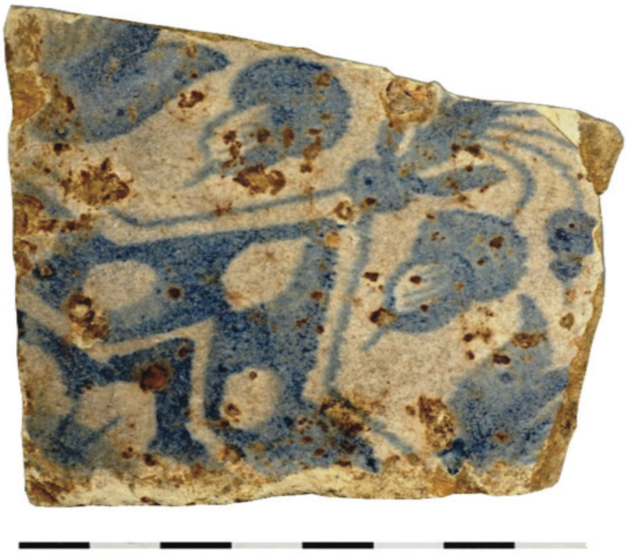

A152/6/Mx (82x79x14,5)

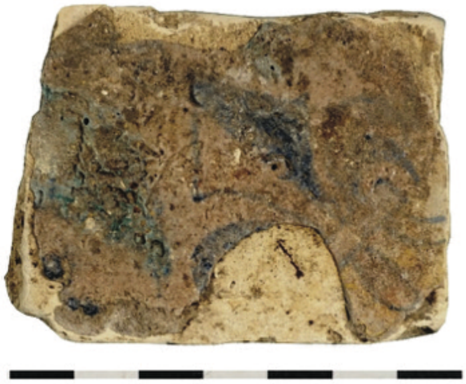

A104/17/M152 (66x50x13)

Groep 4: tulp met kwartster en kwartrozet

Heel belangrijk voor het determineren van enkele vondsten op andere locaties is het fragment met diagonaal opgestelde tulp, met kwartster en zonder twijfel een kwartrozet in de overliggende hoek, uitgevoerd in monochroom blauw (A152/6/Mx). We herkennen een praktisch gave kwartster, twee eikels in hun napje aan weerszijden van de knol waaruit de tulp ontstaat, en op beide randen de bladeren die de oranjeappels omsluiten. Monochrome uitvoeringen werden opgegraven in de Kaasstraat, de Begijnenstraat, de Oude Beurs nr. 21 en opgebaggerd uit de Dijle te Mechelen.

Overige tegelvondsten

Twee fragmenten (A104/17/M50 en /M51) die behoren tot het ster- en kruisdecor, hebben zeer waarschijnlijk deel uitgemaakt van dezelfde tegel.

A104/17/M50-M51 (132x132x19)

Vermelden we nog enkele biscuittegels die de activiteit van een oven in de omgeving van de vindplaats in de Schoytestraat onderlijnen.

A104/1/M291 (55x36x19)

Op biscuitfragment A104/1/M291 werd een tekening in glazuur aangebracht, maar het stuk is niet in een tweede oven tot afgewerkt product gebakken. Het schema zou dat van het ster- en kruisdecor kunnen zijn, maar het fragment is te klein om hierover zekerheid te hebben.

A104/1/M283 (32x39x11)

De biscuittegel waartoe fragment A104/1/M283 behoorde, is hoogst waarschijnlijk uit productie gehaald omwille van de aanbak van een stukje scherf. Tijdens het bakken in de oven zal een aanliggend voorwerp met glazuur dit tegelvlak geraakt hebben, zodat bij het afkoelen van de oven de twee stukken met (lood)glazuur aan elkaar zijn blijven vastkleven. Het andere stuk zal wellicht ook glazuurschade vertoond hebben. De biscuittegel kon ook niet aan de andere zijde gebruikt worden omdat die te ruw was om te beschilderen.

A104/17/X22 (29x-x8)

Vermelden we tot slot de vondst van een kleirolletje. Dit werd gebruikt om de tegels, die rechtstaand in de oven werden geplaatst, onderaan en bovenaan vast te klemmen zodat ze tijdens het bakken elkaar niet zouden raken en beschadigen (A104/17/X22). De kleine cilindertjes werden gevormd uit onbewerkte klei en hebben daarom steeds een rode kleur. Ze werden in de oven meegebakken tot 'biscuit' en waren nadien niet meer bruikbaar. Het gering aantal teruggevonden kleirolletjes kan mogelijk verklaard worden doordat ze zeer fijn vermalen, als chamotte toegevoegd werden aan de wakke klei. Deze deeltjes vinden we nadien terug als rode intrusies in de gebakken tegels

2.3.b. AALMOEZENIERSTRAAT, BOGAARDESTRAAT[24]

Bij een opgraving in de Aalmoezenierstraat 43-47 in de periode augustus tot oktober 2001, werden de resten van een 16de-eeuws majolica-atelier ontdekt (site A187). De oven bestond uit een rechthoekige bakstenen constructie met een lengte van 2.70 m en een breedte van 2.20 m. Enkel de stookruimte bleef ondergronds bewaard.

Het pand, genaamd *De Blompot*, was van 1595 tot 1617 bewoond door Hans Boudewyns die bekend staat als pottenbakker. Bij de opgraving kwamen enkele duizenden scherven van misbaksels en halfproducten tevoorschijn, evenals heel wat ovenafval. Naast een groot aantal getuigen van albarelloproductie verzamelden de archeologen, verspreid over 19 verschillende lagen, niet minder dan 371 tegelfragmenten. Slechts acht behoren toe aan afgewerkte majolicategels. Alle overige stukken zijn fragmenten van biscuittegels, groot en klein, die daarom niet telkens een hele tegel vertegenwoordigen.

Op de rug van een biscuitfragment werd door de tegelschilder, bij wijze van oefening, de buste van een man in profiel getekend, met bolle hoed en gelobde kraag.

Op een gave biscuitegel is de buste van een dame getekend, eveneens in profiel, met grove neus, grote haardos en een breeduit gespreide kraag. De figuur is diagonaal op de tegel geplaatst. Bijzonder is het feit dat de voorzijde van de tegel werd gebruikt, te zien aan de twee overhoekse nagelgaatjes. Die zijn mooi vierkantig zoals bij meerdere andere biscuittegels en fragmenten uit dit atelier. De vraag dient gesteld of hier niet wat spielerei in het spel is, waarbij het bakfoutje in cement gebruikt is om het oog van deze figuur voor te stellen. Een dergelijk grote postuur op een tegel op de punt lijkt ons niet te stroken met het toen gangbare gamma tegeldecoraties.

Dat het atelier *De Blompot* een belangrijke tegelproductie heeft gekend, wordt nog bewezen door de massa fragmenten van kleirolletjes die er werden aangetroffen: 4788 stuks.

In 1616 werd Hans Boudewyns ook nog eigenaar van een tweede huis in de Aalmoezenierstraat en twee huizen in de Bogaardestraat. Voordien, in de periode december 1997 - januari 1998, was op de locatie Aalmoezenierstraat 21-23 reeds majolica-afval aangetroffen, waaronder echter geen tegels (site A150).

Naast Hans Boudewijns waren in de Aalmoezenierstraat en de Bogaardestraat in de late 16de en vroege 17de eeuw nog andere majolicabakkers actief: Guilliam van Ophem, Pauwels Vleeschouwers en Michiel Wils.

Aalmoezenierstraat, atelier De Blompot, oefening op de rug van een fragment biscuittegel, A187/1/HP113, (61x100x19).

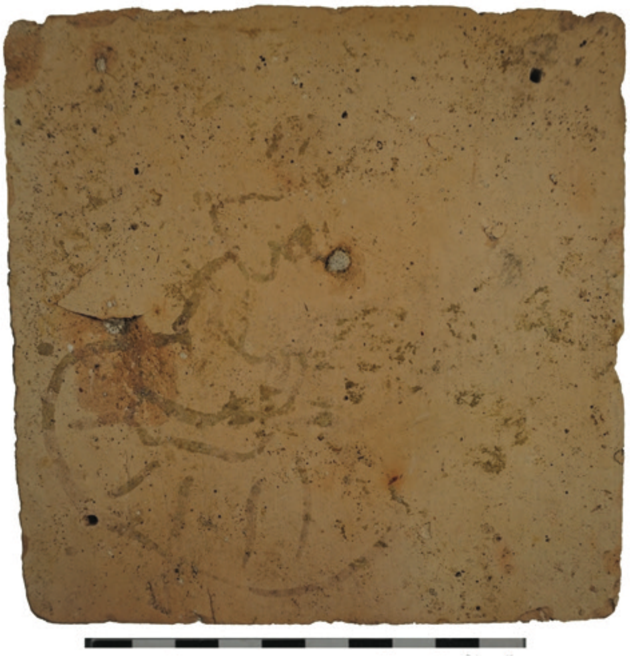

Aalmoezenierstraat, atelier De Blompot, schets op biscuittegel, A187/24/HP10, (129x128x17,5).

De acht tegelfragmenten opgegraven op de site van het atelier *De Blompot*, waarvan er vijf overeenstemmen met decors uit de Braderijstraat, worden hierna beschreven.

Groep 2: bloempot in kwadraat

Om de verwantschap met de kwadraattegel met bloempot te illustreren, vermelden we onder deze groep twee fragmenten met decor in kwadraat met *ingesloten palmet*.

Het dier op fragment A187/1/T2, waarschijnlijk een haas, is typologisch identiek aan de springende hond uit de Schoytestraat (A104/0/M19). Typisch bij dit dierendecor in kwadraat is de bruin en geel ingekleurde ovaalvormige bloem op steel die geplaatst is op een groen met bruin gekleurd grondje.

Het tweede fragment, A187/0/T3, stelt mogelijk een vos voor. De brede pluimstaart is bekend van voorstellingen op gave tegels.

A187/1/T2 (96x100x18)

A187/0/T3 (69x74x17)

Groep 5: oranjeappels in kwartvierpas

Het decor op fragment A187/1/T3 is op het eerste zicht moeilijk te begrijpen omdat aan drie zijden scherf ontbreekt. Op de rand onder ligt een halve oranjeappel met z'n groen bladkroontje. Twee blaadjes op een twijgje plooien zich naar links en rechts net onder de vierpaslijnen. Rechts is slechts een fractie van de *dubbele palmet* in spaartechniek te zien.

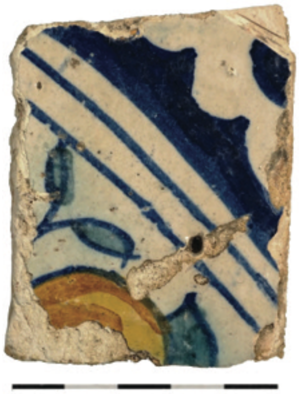

A187/1/T3 (48x61x19,5)

Fragment A187/4/T1 komt uit de hoek linksboven van een tegel. De helderheid en kleuren gelijken sterk op die van het vorige fragment. Een dikteverschil van 2,5 mm bepaalt hen tot een verschillende herkomst. Op de breukrand onder verschijnt een fractie van de goudsbloem.

A187/04/T1 (82x62x17)

Drie overige fragmenten zijn wel degelijk afkomstig van het oranjeappeldecor in kwartvierpas, maar ogenschijnlijk van een ander lot of een latere productie.

De gelobde kwartrozet in de onderhoek van fragment A187/24/T1 is een variatie op de van stralen voorziene rozet die we bijna steeds op die plaats aantreffen.

De fragmenten A187/0/T1 en T2 kunnen aan de hand van de plaatsing van de oranjeappel ten opzichte van de vierpaslijnen, correct geörienteerd worden.

A187/24/T1 (54x56x18)

A187/0/T2 (82x36x20,5)

A187/0/T1 (53x83x16)

De vondst van een fragment biscuittegel in laag 51 dat beschilderd is met het oranjeappeldecor, maar niet gebakken, levert het ontegensprekelijk bewijs dat tegels met dit decor wel degelijk in Antwerpen, en meer specifiek in het atelier *De Blompot* in de Aalmoezenierstraat, geproduceerd zijn. Opvallend is het fijne schilderwerk van de *dubbele palmet* en van de vierpaslijnen, maar ook het vierkante nagelgaatje verdient aandacht.

A187/51/HP09 (108,5x132x18,0/16,8)

Overige tegelvondsten

Fragment A187/1/T1 heeft hetzelfde ster-kruisdecor als fragment A104/17/M50-M51 uit de Schoytestraat.

A187/1/T1 (130x90x20)

2.4. VONDSTEN UIT DE SINT-AUGUSTINUSKERK

Bij opgravingen, uitgevoerd door de dienst archeologie van de stad Antwerpen in 2002 en 2004, in en rond de Sint-Augustinuskerk aan de Kammenstraat te Antwerpen, werd onder andere een belangrijke hoeveelheid productieafval van aardewerk aangetroffen, waaronder een groot aantal tegelfragmenten.[25]

De tegels komen uit twee opgravingcampagnes. Een eerste, uitgevoerd in 2002 aan de buitenkant van de kerk, leverde 5 fragmenten op. Tijdens de noodopgraving in 2004 in de kerk zelf konden uit een ophogingslaag onder de kerkvloer in totaal 110 tegels en tegelfragmenten worden verzameld. Het archeologisch onderzoek concentreerde zich hier op lange smalle sleuven, gegraven in de twee zijbeuken en onder en dwars voor het koor, daar waar dieper gelegen luchtkanalen voorzien werden voor een ondergronds klimatisatiesysteem. Het tegelmateriaal bevond zich vermengd met een grote hoeveelheid majolica-afval dat door een of meerdere majolicabakkers uit de onmiddellijke omgeving tijdens of vlak voor de bouw van de kerk als afval werd gedeponeerd, hetzij als ophogingslaag, hetzij als sluikstort (Bellens, Veeckman 2005, 225-227).

De Sint-Augustinuskerk werd gebouwd van 1615 tot 1618 zodat 1618 als datum ante quem mag worden genomen voor het storten van de tegels.

De 115 geïnventariseerde tegels werden opgedeeld volgens hun graad van afwerking: 72 biscuittegels die in het stadium van halffabricaat zijn gebleven en 43 geglazuurde stukken die de hele productiecyclus hebben doorlopen. Onder deze laatste bevinden zich zowel wandtegels, vloertegels als tableautegels. Van deze tegelcollectie werd reeds een diepgaande studie gemaakt, waaruit de hier gepresenteerde gegevens zijn overgenomen (Caignie 2008).

Ter illustratie van de in deze studie bestudeerde tegels worden enkel die vondsten uit de Sint-Augustinuskerk weerhouden die overeenstemmen met de bestudeerde groepen.

Voor groep 2: bloempot in kwadraat

- 1 misbaksel met hoekornament *halve palmetbladeren*,
- bij wijze van illustratie, 4 fragmenten van kwadraattegels met hoekornament *ingesloten palmet,*
- 1 mysterieus misbaksel van een kwadraattegel met hoekornament *halve palmetbladeren,*
- 3 biscuittegels, beschilderd met een bloempot, maar niet gebakken.

Voor groep 3: druiventros- en granaatappeldecor

- 2 fragmenten, waarvan 1 met druiventros en 1 met granaatappel.

Voor groep 5: oranjeappels in kwartvierpas

- 4 fragmenten met hoekornament *dubbele palmet.*

Groep 2: bloempot in kwadraat

Tegel A234/1/T61 heeft duidelijk te veel warmte gehad in de oven waardoor alle glazuurkleuren horizontaal zijn gaan vloeien. We herkennen wel het hoekornament *halve palmetbladeren* dat, zoals hoger beschreven, praktisch uitsluitend voorkomt bij het decor bloempot in kwadraat. De kleuren van de verticaal gestapelde lagen glazuur, in het bijzonder het bruin en het helblauw, kunnen we plusminus identificeren met de verticale opbouw van kleurlagen bij het bloempotdecor (zie ook deel 1, groep 2, fig. 2.1).

A234/1/T61 (98x130x16)

We zagen dat in een kwadraatomlijsting ook vele andere figuratieve voorstellingen werden geschilderd: dieren, vissen, portretten, gebouwen, enz. In de hoek komt dan een ander ornament tevoorschijn, de *ingesloten palmet*. Vier fragmenten die een strook van de ingekleurde kwadraatomlijsting bevatten én een *ingesloten palmet* in de hoek werden als productieafval aangetroffen op de Sint-Augustinussite. Een ervan toont de achterpoten en staart van mogelijk een bruine vos, een ander de kop van een dier, mogelijk van de voorgaande vos. Deze stukken bewijzen dat de kwadraattegel met figuratieve voorstellingen wel degelijk tot het Antwerps productengamma behoorde.[26]

A234/37/T2 (72x97x15)

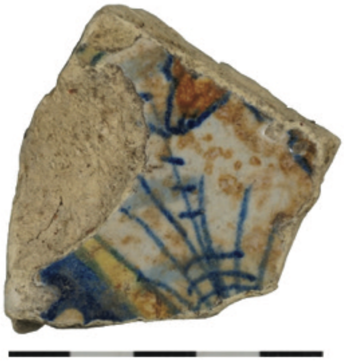

A234/24/T4 (45x47x18)

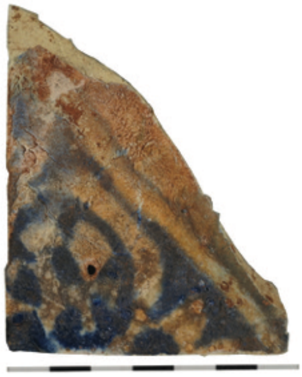

A234/24/T2 (76x63x19)

A234/0/T20 (36x43x13)

Bij de bespreking van de kwadraattegels van groep 2 werd verwezen naar een recent gepubliceerde tegel met bloempot in kwadraat, met de niet-conventionele hoek *ingesloten palmet*. Een omgekeerde situatie vermoeden we hier bij het afval op de site Sint-Augustinuskerk aan te treffen: een figuratieve voorstelling in kwadraat, met de hoek *halve palmetbladeren*. De figuratieve voorstelling, verschillend van een bloempot, mogelijk een dier, leiden we af uit de blauwe strepen die de lucht voorstellen en de groene en bruine kleur van het grondje. Het gevloeide uitgespaarde hoekornament kunnen we enkel associëren met de *halve palmetbladeren*.

A234/68/T3 (82x137x16)

Een biscuittegel waarop vaag het silhouet van een bloempot verschijnt, weliswaar binnen een vierpasomlijsting, is om een of andere reden niet voor de tweede maal gebakken om de metaaloxides tot glazuur te consolideren. Dit stuk halffabricaat toont aan dat het bloempotdecor inderdaad in gebruik was in een van de Antwerpse majolica-ateliers uit de onmiddellijke omgeving van de Kammenstraat. Van de bloempot zelf is heel wat detail herkenbaar: de brede band tussen de onder- en bovenhelft van de bolle pot, geschilderd in dezelfde kleur als de vierpasomlijsting, de naar links en naar rechts afhangende bloemstengels en de vijfbladige bloem in het bovenste compartiment van de vierpas.

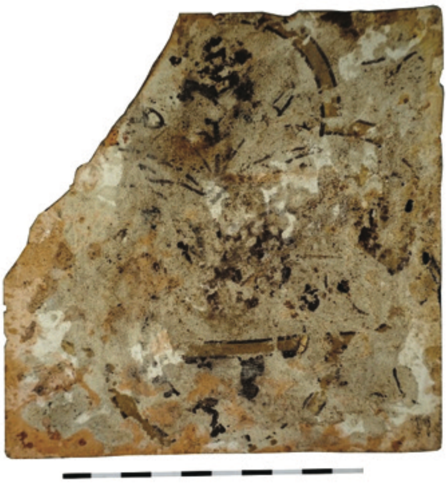

A234/0/T26 (135x135x15)

Op een gaaf exemplaar uit het pand Grote Markt nr. 15 kunnen deze elementen gemakkelijk herkend worden. Het feit dat deze biscuittegel voor meer dan driekwart bewaard is, is een ware meevaller. Hij levert niet alleen het bewijs dat de ‘bloempot in vierpas’ wel degelijk een Antwerps decor is[27], maar ook dat de bloempot op zich een Antwerps ontwerp is, belangrijk voor de hier bestudeerde verzameling ‘bloempot in kwadraat’.

Grote Markt 15, A.GM 15/1-1 (132x133x16)

Nog twee andere fragmenten van biscuittegels bevatten contouren van dit decor. Ook vijf geglazuurde fragmenten werden op het stort aangetroffen.

A234/0/T27 (67x123x14)

A234/0/T38 (115x50x16)

Groep 3: druiventros en granaatappel

Een stuk schil van de granaatappel, drie druiven, een noot in bladomhulsel, een halve rozet en lelies zijn voldoende elementen om deze twee fragmenten uit de nivelleringslaag in de Sint-Augustinuskerk te herkennen als het druiventros- en granaatappeldecor. Als fragmenten van misbaksels of tegelbreuk zijn het getuigen van de productie van dit decor in een van de majolica-ateliers in de Kammenstraat of onmiddellijke omgeving.

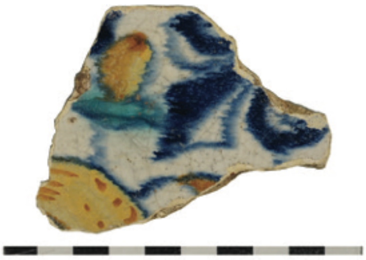

A234/0/T25 (72x60x15)

A234/1/T54 (56x98x18)

Groep 5: oranjeappels in kwartvierpas

In de ophogingslaag onder de Sint-Augustinuskerk werden eveneens vier fragmenten van het decor oranjeappel in kwartvierpas aangetroffen. Delen van het decor vinden we terug op de tegels uit de Braderijstraat, maar ook in het atelier *De Tennen Pot*.[28] Tegel A234/0/T16 is vanwege ernstige glazuurvloei als misbaksel afgestoten.

Aan de twee volgende fragmenten - A234/1/T52 en A234/24/T1 - lijkt niets verkeerds, behalve dan breuk. Het vierde fragment is eveneens misbakken: gevloeid en afgeschilferd glazuur, en een grote intrusie in de hoek boven. De onderliggende witgele scherf, die bij heel wat misbakken biscuittegels in dit stort voorkomt, is waarschijnlijk de oorzaak van het probleem.

A234/0/T16 (136x134x15)

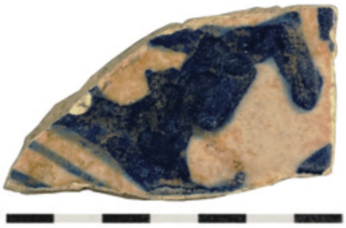

A234/1/T52 (65x38x16)

A234/24/T1 (74x66x14)

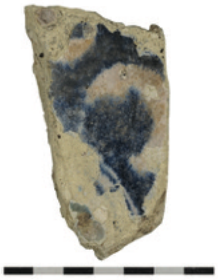

A234/0/T19 (43x83x16)

SAMENVATTING EN SLOTBESCHOUWING

Uit het pand aan de Braderijstraat 8 werden 36 tegels gerecupereerd, bestaande uit zeven verschillende decors die we tot vijf groepen kunnen herleiden. Alle tegels werden opzettelijk enkele centimeters ingekort, zodat aan hergebruik gedacht moet worden. Niets bewijst dat ze oorspronkelijk in het pand werden gebruikt, maar er zijn evenmin elementen om een latere aanvoer van buitenaf te verdedigen.

Een groep randtegels met parelrand of koordrand (groep 1), waarvan de productie kan toegeschreven worden aan het atelier van Lucas Andries - *De Goudbloem* in de Steenhouwersvest - en zich situeert kort na het midden van de 16de eeuw, brengen we in verband met minstens twee tegeltableaus met figuratieve voorstellingen.

Voor de tegels met bloempot in kwadraat (groep 2) vinden we overeenkomsten in het atelier *De Tennen Pot* aan de Sint-Jansvliet en het atelier *De Goudbloem* in de Steenhouwersvest, twee bedrijven die familiaal verbonden zijn aan het atelier *Den Salm* in de Kammenstraat.

De onregelmatige vorm van het kader waarin de bloempot is geplaatst, met punten die binnen of buiten het tegelvlak vallen, is nooit echt begrepen. Door de volgorde van schildering van de twee elementen - hoekornament en ruit - te onderzoeken, is getracht een verklaring hiervoor te vinden. Vermoed wordt dat eerst het hoekornament is uitgewerkt zonder rekening te houden met de ruit, die pas in een tweede fase werd getekend.

Een zeer kleurrijke schildering van druiventrossen en granaatappels (groep 3), die in blokjes van vier tegels samen geplaatst worden in de wand, zijn zeer gemakkelijk te herkennen aan de leliehoeken en de halve rozetten. Dankzij deze kenmerken konden bijvoorbeeld 23 sterk geërodeerde fragmenten geïdentificeerd worden bij het uitpuzzelen van de ruim 350 stuks tegelfragment opgebaggerd uit de Dijle in Mechelen.

Ook de diagonaal geplaatste lelie met overhoekse kwartster en kwartrozet (groep 4) laat zich gemakkelijk identificeren. Hoewel de opbouw nauw verwant is aan de vorige groep, gaat dit decor niet samen in dezelfde wand.

Oranjeappels in kwartvierpas ontmoeten we niet alleen in de ateliers *De Tennen Pot* en *De Blompot*, maar ook in het stort onder de Sint-Augustinuskerk (groep 5). Gebroken stukken en misbaksels, aangetroffen in de stortlaag onder de vloer van de Sint-Augustinuskerk, komen zeer waarschijnlijk van meerdere majolica-ateliers in en rondom de Kammenstraat en zijn vóór 1618 te dateren, het jaar waarin de bouw van de kerk werd beëindigd. De vondst van een fragment biscuittegel dat beschilderd is met het oranjeappeldecor, maar niet gebakken, levert het ontegensprekelijk bewijs dat tegels met dit decor wel degelijk in Antwerpen, en meer specifiek in het atelier *De Blompot* in de Aalmoezenierstraat, geproduceerd zijn.

De 36 majolicategels, vrijgekomen bij renovatiewerken in de Braderijstraat, vertegenwoordigen een gamma van zeven verschillende Antwerpse tegeldecors die genoegzaam bekend zijn uit archeologische opgravingen. Voor alle zeven kan een link gelegd worden met stukken die afkomstig zijn uit een gedocumenteerd Antwerps majolica-atelier, een majolicastortplaats of een vermoedelijke productieplaats, te dateren in de tweede helft van de 16de tot de eerste twee decennia van de 17de eeuw. Op andere sites en in andere lokale collecties tellen we voor deze zeven decors in totaal 538 overeenkomstige stukken, dit ensemble inbegrepen.

In de collectie Braderijstraat herkennen we twee belangrijke productieclusters, de ene rond het familiebedrijf Den Salm met annexen in de Steenhouwersvest en de Sint-Jansvliet, de andere als concentratie in de omgeving Schoytestraat-Aalmoezenierstraat-Bogaardestraat, die beide mogelijk elkaar vinden in het stort onder de Sint-Augustinuskerk.

Om de drie vormen van hoekornament in spaartechniek die in deze studie besproken worden van elkaar te onderscheiden, dienden we elk een specifieke naam te geven. De drie types die hieronder uitvergroot worden, kunnen in toekomstige studies van vroege Antwerpse majolicategels alvast met de aangegeven term aangewezen worden.

De zeven onderscheiden tegeldecors werden zo goed als mogelijk geanalyseerd en beschreven, rekening houdend met hun soms fel gehavende toestand. Daarbij kwam een aantal nieuwe en interessante elementen aan het licht die verder onderzoek vereisen. De situering van deze decors binnen de Antwerpse inventaris leert dat ze wel degelijk aanwezig zijn in Antwerpen, in belangrijke mate zelfs, maar dat het onderscheid tussen de archeologische stukken en de exemplaren in museale en privé verzamelingen - met veelal onbekende herkomst - nog onvoldoende kan gemaakt worden.

Een verdere studie van de behandelde decors dringt zich op, met inachtneming van alle beschikbare en gekende stukken, om via specifieke kenmerken van scherf en schilderwerk tot een duidelijk onderscheid te komen tussen de eigen Antwerpse productie en de latere Noord-Nederlandse producten. Met dit rapport denken we een aanzet hiertoe te hebben gegeven.

Hoekornament in spaartechniek “dubbele palmet”. Schaal 1:3. Tekening L. Geyskens.

Hoekornament in spaartechniek “halve palmetbladeren”. Schaal 1:3. Tekening L. Geyskens.

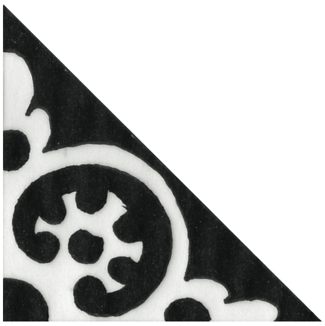

Hoekornament in spaartechniek “ingesloten palmet”. Schaal 1:3. Tekening L. Geyskens.

BIBLIOGRAFIE

Bellens, Tim, en Johan Veeckman. "Archeologisch onderzoek naar het voormalig augustijnenklooster in de Kammenstraat.". In Brabom: Berichten en rapporten over het Antwerps Bodemonderzoek en Monumentenzorg 6, red. Johan Veeckman, 225-228. Antwerpen 2005.

Caignie, Frans. Majolicategels uit de Sint-Augustinuskerk. Rapporten van het Stedelijk informatiecentrum monumentenzorg en archeologie 3. Antwerpen, 2008. http://issuu.com/archeologieinantwerpen en http://www.tegels-uit-antwerpen.be

Caignie, Frans. "Antwerpse majolicategeltableaus met parelranddecor." Tegel 40 (2012a): 4-13.

Caignie, Frans. Laat 16de- vroeg 17de-eeuwse Antwerpse majolica-tegeltableaus met parelranddecor: Studierapport. http://www.tegels-uit-antwerpen.be (2012) Museum Plantin-Moretus, (gelezen 15 januari 2015). Antwerpen, 2012b.

Caignie, Frans, Claire Dumortier, en Matthias Paulke. "Carreaux en majolique anversoise dans le château de Pierre-Ernest de Mansfeld à Luxembourg.". In Archaeologia Mosellana 8, red. François Valotteau, 225-273. Luxemburg, 2012.

de Nas, Nora, G(er) J.M. de Ree, en Bert-Jan Baas. Verglaasde Charme: De schoonheid van de Nederlandse tegel; Glazed Charm: The beauty of Dutch tiles. Red. Johan Kamermans. Zwolle, 2013.

Dumortier, Claire. "De 'geleyerspotbackers' in de Schoytestraat te Antwerpen.". In Blik in de bodem: Recent stadsarcheologisch onderzoek in Antwerpen, red. Johan Veeckman, 109-111. Antwerpen, 1992.

Dumortier, Claire, en Tony Oost. "Un atelier de majoliques installé à Anvers vers 1600.". In Bulletin van de Koninklijke musea voor kunst en geschiedenis 60 (1989): 203-216.

Dumortier, Claire, en Johan Veeckman. "Un four de majoliques en activité à Anvers vers 1560.". In Bulletin van de Koninklijke musea voor kunst en geschiedenis 6 (1994): 163-217.

Dumortier, Claire. Céramique de la Renaissance à Anvers: De Venise à Delft. Brussel, 2002.

Oost, Tony. "Halfprodukten, steunstukken en misbaksels: Afval van een majolicawerkplaats.". In Blik in de bodem: Recent stadsarcheologisch onderzoek in Antwerpen, red. Johan Veeckman, 99-108. Antwerpen, 1992.

Oost, Tony, en Johan Veeckman. "Majolica in Antwerp: The archaeological evidence.". In Majolica and Glass, from Italy to Antwerp and beyond, red. Johan Veeckman, 51-68. Antwerpen, 2002.

Pluis, Jan, m.m.v. Daniël Hanekuijk, Piet Bolwerk, en Jan van Loo. De Nederlandse Tegel: Decors en benamingen 1570-1930; The Dutch Tile: Designs and names 1570-1930. 3de herziene en vermeerderde ed. Leiden, 2013.

Vande Weghe, Robert. Geschiedenis van de Antwerpse straatnamen. Antwerpen, 1977.

Veeckman, Johan. "Archeologisch onderzoek aan de Schoytestraat en Guldenberg.". Cultureel Jaarboek Stad Antwerpen (1991): 113-114.

Veeckman, Johan, Tony Oost, en Anton Ervynck. "Les recherches archéologiques à la Schoytestraat à Anvers: Les activités artisanales.". 51ste Congres van de federatie van kringen van oudheidkunde en geschiedenis van België, Congrès de Liège, 20-23 augustus 1992. Actes - Handelingen-Akten II. 148-156. Luik, 1994.

Veeckman, Johan. "Een majolica-atelier in de Aalmoezenierstraat te Antwerpen.". Archeologia Mediaevalis 25 (2002a): 87-88.

Veeckman, Johan. "Een majolica-atelier in de Aalmoezenierstraat.". Antwerpsche Tydinghen 2 (2002b): 64.

NOTEN

1. Gift J. Van Broeckhoven, april 2014.
2. Vande Weghe 1977, 122.
3. Inventaris van het cultuurbezit in België, Architectuur, Stad Antwerpen, Bouwen door de eeuwen heen 3NA, Brussel - Gent.
4. Stadsarchief Antwerpen (SAA) 18#41149
5. SAA 18#55623
6. SAA 18#57481; dank aan Georges Troupin voor deze informatie.
7. Rumi: Turkse arabeskenstijl uit de 15de eeuw.
8. In deel 2.1: *Atelier De Goudbloem aan de Steenhouwersvest* wordt een overzicht gegeven van de ontstaansgeschiedenis en tegelproductie van dit atelier.
9. Pluis 2013, 470, fig. A.14.03.47 beeldt een dergelijke koordrandtegel op een witte achtergrond af die daar gedateerd wordt 1580-1610. In vergelijking met de ietwat vrijer geschilderde Antwerpse voorbeelden lijkt de zorg waarmee het decor op die tegel is neergezet, bijna gesjabloneerd en met een volle koordrand, een latere datering te verantwoorden. De kleinere afmetingen 127 x 129 x 16 mm wijzen in dezelfde richting.
10. Dank aan Leon Geyskens om me hierop attent te maken.
11. Dank aan Leon Geyskens voor het aanbrengen van deze tweede hypothese.
12. Voor meer informatie over dit atelier, zie deel 2.2: *Atelier De Tennen Pot aan de Sint-Jansvliet*.
13. De vondsten in dit atelier worden toegelicht in deel 2.1: *Atelier De Goudbloem aan de Steenhouwersvest*.
14. In deel 2.3: *Vondsten uit de Schoytestraat en de Aalmoezenierstraat* worden die sites toegelicht en wordt een overzicht gegeven van de daar aangetroffen tegels.
15. In deel 2.4: *Vondsten uit de Sint-Augustinuskerk* wordt dieper ingegaan op deze opgraving.
16. Studie in uitvoering.
17. Wanneer overschotjes van ijzerhoudende klei toegevoegd werden aan witbakkende klei en beide onvoldoende gemengd werden, bakt de ijzerhoudende klei tot rode slierten.
18. In deel 2.3: *Vondsten uit de Schoytestraat en de Aalmoezenierstraat* worden die sites kort toegelicht en wordt een overzicht gegeven van de daar aangetroffen tegels.
19. Voor een beschrijving van deze ateliers en vindplaats verwijzen we naar deel 2.2: *Atelier De Tennen Pot aan de Sint-Jansvliet*, deel 2.3: *Vondsten uit de Schoytestraat en de Aalmoezenierstraat*, deel 2.4: *Vondsten uit de Sint-Augustinuskerk*.
20. Deze bijdrage is gebaseerd op volgende publicaties:
    Dumortier, Veeckman 1994,
    Dumortier 2002, 39 voor het atelier *De Goudbloem*,
    Dumortier 2002, 229 voor majolicabakker Lucas Andries,
    Oost, Veeckman 2002, 58-59.
21. Zie deel 2.3.
22. Deze bijdrage is gebaseerd op de volgende publicaties:
    Dumortier, Oost 1989,
    Dumortier 2002, 44-45 voor het atelier *De Tennen Pot*,
    Dumortier 2002, 227 voor Guido II Andries,
    Dumortier 2002, 236 voor Andries Eynhouts,
    Oost, Veeckman 2002, 57.
23. Deze bijdrage is gebaseerd op de volgende publicaties:
    Veeckman 1991,
    Dumortier 1992,
    Oost 1992,
    Oost, Veeckman 2002, 59-60,
    Veeckman, Oost, Ervynck 1994,
    Dumortier 2002, 247-248 voor Henric en Everaerde van Grevenbroeck,
    Dumortier 2002, 34-36 voor het atelier *Dmoelenyser* in de Kammenstraat.
24. Deze bijdrage is gebaseerd op de volgende publicaties:
    Dumortier 1992, 110,
    Veeckman 2002a,
    Veeckman 2002b,
    Dumortier 2002, 45, *De Blompot*,
    Dumortier 2002, 231-232, Hans Boudewyns,
    Dumortier 2002, 249, Guilliam Van Ophem,
    Dumortier 2002, 250, Pauwels Vleeschouwers,
    Dumortier 2002, 251, Michiel Wils,
    Oost, Veeckman 2002, 60-61.
25. De barokke Sint-Augustinuskerk werd in 2006 omgevormd tot het AMUZ - **A**ugustinus **Muz**iekcentrum.
26. Zie ook de kwadraattegels in Deel 2.2: *Atelier De Tennen Pot aan de Sint-Jansvliet*.
27. Vijf fragmenten `bloempot in vierpas' die vijf afzonderlijke tegels vertegenwoordigen, werden aangetroffen in de puinlaag onder de Sint-Augustinuskerk (Caignie 2008, 15-16).
28. Zie deel 2.2: *Atelier De Tennen Pot aan de Sint-Jansvliet*.

DANK

aan Leon Geyskens en Johan Veeckman voor het nalezen van dit studierapport en hun waardevolle aanbevelingen.

Rapporten van het Stedelijk informatiecentrum archeologie en monumentenzorg

Reeds verschenen:

1. Archeologisch onderzoek op de Hanzestedenplaats (2006, november 2009)

2. Archeologisch onderzoek op het Militair Hospitaal (2007, november 2009)

3. Majolicategels uit de Sint-Augustinuskerk (september 2008, november 2009)

4. Archeologisch tuinonderzoek in Museum Plantin-Moretus (oktober 2008, november 2009)

5. Archeologisch onderzoek naar het Falcontinnenklooster (december 2009)

6. Archeologisch vooronderzoek - A302 Scheldekaaien Sint-Andries / Zuid (juni 2011)

7. Antwerpse inlegtegels in een Europese context (augustus 2011)

8. Kachelovens. Alleen voor de 16de-eeuwse elite? Antwerpen vertelt een ander verhaal (maart 2013)

9. Fysisch antropologisch onderzoek en archeologische interpretatie van de skeletten uit de kerk van Oosterweel (augustus 2013)

10 Jaaroverzicht 2011-2012 (december 2013)

11 Archeologisch onderzoek Brialmontomwalling. Uitbreidingstraat Antwerpen-Berchem (juni 2014)

12 Haardstenen uit Antwerpse bodem (januari 2015)